

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 12
(17813)

2010 чылдың
февраль 4,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

e-mail:shyntuva@mail.ru

Иитилел-политиктиг солун

январь 30-де «Шын», «Тувинская правда» солуннарда республиканың
тыңы Ш.В. Кара-оол-биле кол редакторларның интервьюзу парлаттышкан.
а хамаарыштыр санал, бодалдар редакцияда кээп турар.

ҮЕ НЕГЕП КЕЛГЕН

бликаның төп солунна-
ыва Республиканың Ча-
ргазы Ш.В. Кара-оолдун
ның кол редакторлары-
вьюзун номчудум. Ында
кол утказы Тыва Респуб-
Конституциязынга өске-
киреринин дугайында
мен бодал көөрүмге,

шынап-ла, үези келген айтырыг бо.
Бичи Тываның Үндезин Хоойлузу
Россияның Конституциязындан
ылгалбас болур ужурлуг, чүге
дээрге чурттуң хамаатыларының
эрге-ажыктарын РФ-тиң Консти-
туциязы магадылап турар. А бис-
тер, тывалар, Россияның ха-
маатылары-дыр бис.

Чазак Даргазының журналис-
терниң салган айтырыгларынга
харыыларын кичээнгей-биле ном-
чудум. Ылаңгыя бисте эпти-ле
көстүп кээп турар алгыш-маргыл-
дааның дугайында бердинген
харыы эки дээрзин демдеглээр
апаар. Ооң уламындан федералдыг
төпте ат-алдарывыс кудулап турар

дээрзи чажыт эвес болгай. Рос-
сияның сайыттары-биле ажил-
даары ооң уржуундан нарыыдап
турар деп, Чазак Даргазы шынын
чугаалаан чорду.

Мээң бодал турарым болза, ийи
палаталыг парламентиниң херээ
чок, а Президент албан-дужаалы
биске дыка херек. Чүге дээрге,
чазак биле депутаттар корпузу
аразында чөрүлдээ тургузуп туруп
бээрге, ону үзе шийтпирлээр киж
Президент болгай. Ол дугайында
Шолбан Валерьевичында тодаргай

чугаалаан болду, аңаа чөпшээреш-
пес аргажок.

Ынчанга, бистин Конституция-
выска өскерилгелерни кириерин үе
негеп келген, ол чорудулгага рес-
публиканың чону идепкейлиг
киржир боор дээрзинге идегээр-
дир мен.

Александр ИРГИТ,
пенсионер.

Кызыл кожунунуң
Черби суур.

(Уланчызы 2-ги арында).

аң ДАРЖАА

БАЙДАЛДЫ «ЭКИ» ДЕП КӨРГЕН

● Кол федералдыг инспектор кышка белеткелдин эки чоруттунганын демдеглээн ●

евраль 2-де РФ-тиң Президентизиниң Сибирь Федералдыг округта бүрүн
лиг төлээзиниң Апшарадының кол федералдыг инспектору Магомед
нович Хандаевтиң киржилгези-биле ТР-ниң Чазакка үш хурал болуп
ен.

ОДАЛГА УСААЗЫ И ЭРТИП ТУРАР

2009-2010 чылдың
га үезиниң канчаар
п турарының дуга-
а илеткелди ТР-ниң
үр болгаш энергетика
ды Карим Байлак-
ич САГАН-ООЛ кыл-

9-2010 чылдың одалга
чеже-даа кончук соок
олуп турар болза, эрт-
тынынга деңгээрге, эки
рар. Республиканың
ла ажил-агыйларының,
таш социал адырының
перинде хөмүр-даштын
втиг курлавырының
туттунуп турар.

ри берге черлерге 18
га хөмүр-дашты соорт-
талазы-биле Моңгун-
ызыл, Каа-Хем, Таңды
арның кожун чагыр-
ың даргаларының эки
демдеглекседим. Че-
е черлерде дизель-биле
р электри станцияла-
аза кывар-чаар мате-
ның курлавыры пор-
кордунгенинден куду-
турар. Бо хүннерде
Гайга, Тере-Хол болгаш
жууннарже кывар-чаар
дарның план езугаар
еги чоруп турар.

2010 чылдың одалга
эгезинде онза байдал-
стуна берзе, ажыглаар
л-техниктиг баазаны
, озал-ондак үезинде
р дериг-херекселдер-
лавырын чаартып,
ан яамының күсели
, рубльге Тыва Респуб-
коммунал ажил-агый,
гаш социал адырының
теринге онза байдал-
айладырынга тускай-

жыттыңан дериг-херексел-
дерни саткан.

Тыва Республиканың Ча-
зааның 2009 чылдың декабрь
23-те №360-р айтышкыны
езугаар Чаа чыл байырлалының
хүннеринде, 2009 чылдың де-
кабрь 31-ден 2010 чылдың ян-
варь 10-га чедир дежурный-
лаашкын графигин тургускан.
Хүн бүрүде ТР-ниң коммунал
ажыл-агыйлары, ЧЭТ болгаш
социал адырның объектилерин-
де байдалдың хайгааралын
(мониторингизин) чоруткаш,
оларның сайгарылгазын кыл-
ган.

Ол хүннерниң дургузунда
улуг эвес хемчээлдиг 7 озал-он-
дак коммунал ажил-агый чер-
леринге болгаш ЧЭТ-ке болган,
электри энергиязының 5 үзүк-
телишкени демдеглеттинген.
Оларны кыска үениң дургу-
зунда чайлаткан. Аңаа буруу-
луг кижилерге харысалганы
онааган. Ынчап кээрге, эрткен
чылга деңгээрге, озал-ондак
болуру 2 катап, электри чы-
рынының үзүктелишкени 4 ка-
тап кызырылган.

Ам агаар 40 градустан куду,
ынчалза-даа республикада чы-
лыг хандырылгазы эки чоруп

турар. Февраль айда Шагаа ба-
йырлалының соонда кезек үеде
чылыыр, оон база катап улуг
сооктар болур деп, агаар медээ-
чилери санап турар, ынчанга
сула салдырган херек чок —
деп, сайыт бодунуң чугаазын
дооскан. Аңаа немей илеткелди
ТР-ниң чуртталга коммунал
ажыл-агыйының агентилелиниң
директору С.Решетников
кылган.

Ак-Довурак хоорайда хөмүр-
даш курлавыры чок, 500 тонна
арткан. Ол ийи хүн иштинде
одаар хөмүр-дүр деп, медээ
келген. Чүге ындыг байдал
тургустунуп келгени ол, кандыг
хемчег алдынып турарын Ш.Ир-
гит айтырарга, культура ады-
рының объектилеринче акша-
ландырышкын саадааны-биле
ындыг байдал тургустунган,
дүүн февраль 2-де, Каа-Хем
уургайында чаа хөмүр-даш
тывыжын чазылдырган, бөгүн
февраль 3-те 12 автомашина хо-
мүрүнү ол тывыштан Ак-Дову-
ракче чүдүргөн деп харыыны
берген. Ону Каа-Хем уургайы-
ның төлээзи хуралга бадаткан.

— Одалгага күскү-кышкы
белеткелдин үезинде РФ-те Тыва
Республика эң сөөлгү ийи

регионнуң санынче кирип турар
деп отчеттап турган. Байдал
берге деп бодал турдум. Ол хире
сооп турда, ам безин озал-ондак
болбайн турары эки белеткел-
дин түңнели-дир деп билип тур-
мен. Акшаландырышкын саа-
дай-даа бээр болза, бот-боттары-
нарга деткимчени көргүзүп, хо-
мүр-дашты чегдирерин дилээр-
дир мен. Дөмей-ле ол дээш ак-
ша кордунген, акшаларны шил-
чидиптер болгай, агаар-бойду-
зунар ындыг кады ажыл-
дажылганы негеп турар-дыр —
деп, М.Хандаев хуралдың кир-
жикчилеринге чагаан.

ХООЧУННАРГА БАЖЫН- БАЛГАТ

Ада-чурттуң Улуг дайыны-
ның хоочуннарынга Тиилелге-
ниң 65 чыл оюн таварыштыр
шуптузунга чаагайжыттыңан
бажын-балгатты бээр талазы-
биле РФ-тин Президентизиниң
Чарлыын күүседир талазы-биле
кандыг ажил чоруп турарын
ТР-ниң Күш-ажыл болгаш
социал политика яамызының
сайыды К.Т.Даваа илеткээн.

2010 чылдың февраль 1-ниң
байдалы-биле 36 дайын хоочун-
нары бажын-балгат алып эрге-
лиг. Оларның бирээзи дузалам-
чы акшадан-даа, чаагайжыт-
тыңан бажындан-даа ойталаан,
үш хоочун акша алып күзелин
илереткен. Арткан хоочуннарда
Кызыл хоорайның чөөн тала-
зында туттунуп турар бажын-
даң квартираларны бээр дуга-
йында ол чугаалаан.

Бажындан ойталаан хоочун
чурттап олурар бажыны бар, ам
туттунуп турар бажындан эм-
нелге ырак деп чылдагаанын
тайылбырлаан дээрге, Кызыл
хоорайның мэриниң социал по-
литика талазы-биле оралак-
чызы Л.Волгина ол бажындан
хоорайның ийи дугаар поли-
клиниказы шоолуг-даа ырак
эвес, хоорайның өске булуңунга
бодарга, моон «Серебрянка»
профилакторий база ырак эвес,

ооң кадында 4 дугаар подъез-
диге аптека база турар деп
тайылбырлаан.

Хоочун кижии бүрүзү чаагай-
жыттыңан бажыны алзын
дээш тайылбыр ажылын эки
чорударын хуралдың киржик-
чилери демдеглээн.

ДЕВИСКЭЭР ПЛАНААШ- КЫНЫ

Девискээр планнаашкыны-
ның талазы-биле ажил кайы
хире чоруп турарын Тыва
Республиканың архитектору
Ольга Васильевна Байыр-оол
илеткээн. Бо таварылгада берге
байдал кожун чагыргаларында
архитекторларның албан-ду-
жаалын кызырылдага тавары-
штырганы болуп турарын ол
онзалап айыткаш, адырлар
айы-биле төлөвилелге кириген
өскерилгелерни канчаар ажыл-
дап каан болурун февраль 15-
те олар кээрге билдинерин чу-
гаалааш, федералдыг бюджет-
тен девискээр планнаашкы-
нының талазы-биле муниципалдыг
тургузугларга детким-
чени көргүзерин дилээн.

ТР-ниң экономика сайыды-
ның оралакчызы А.Артына
республиканың хөгжүлдизиниң
стратегиязын ажылдап кылып
турарын чугаалаарга, Магомед
Гасанович Сибирьниң хөгжүл-
дизиниң стратегиязын ажылдап
кылыры дооступ турар, ынаар
боттарыңарның медээчерни
беринер деп сүмелээш:

— Хоорай тудуу, девискээр
планнаашкынының талазы-
биле мындыг сүмени бериксээр-
дир мен. Хоорай тудуунга куль-
туражыдылга кончук улуг
ужур-дузалыг, ынчанга ооң
методиказын электроннуг хе-
вирге чоргузуп бээр мен — деп
аваан.

Үш хуралга кол федералдыг
инспектор-биле бир дөмей
улаштыр киришкеш, М.Хан-
даев республикада байдал «чү-
гээр» деп түңнелге келгенин
эскердим.

В.САВИНЫХТЫҢ тырт
тырган чуруу.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

ЧОННУҢ ҮНҮ КҮШТҮГ

Январь 30-де «Шын» солунда Тываның Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолдун «Оруктуң чүгүл эгезинде бис» деп аттыг интервьюсун улуг сонургал-биле номчудум.

Республикада улуг солуннарның редакторларының салганы регионнарда политиктиг теманы, а Тывага хамаарыштыр алырга чүнү манап болур бис дээн айтырыгларынга харыыны ол чүүлден билип алдым.

Ында «күзеливис-биле тургустунган демократтыг күрүнеде чоннуң күзел-соруу эрге-чагырганы тургузарда эң кол үндезин болур» дээни кончук шын. Шынап-ла, бис – чон боттарывыстың сонгуур, сонгудар конституучу эргелеривисти ажыглавышаан, чурт-тувустун хөгжүлдезинге, салгалдарывыстың келир үезинге хамаарышкан эң-не эргежок чугула айтырыгларны шиитпирлежиپ турар бис. Ол ындыг эргени соора ажыглап, хоойлуга дүүшпес олут-кажар аргаларны чепсек

кылгаш, «чонувустун сонургалдары дээш ажылдап тур бис» дээр оппозиции хөөнүг кижилерниң бистиң парламентависте бары чажыг чүүл эвес-тир. Республиканың бурун-гаарлап хөгжүүрүнге эргежок чугула хоойлужудулга документилерин хүлээп алырынга «шын дээш туржуп турар бис» деп хоозун ат азынган кижилер улуг моондакты тургуза бээрин көрүп келдивис. Шак ындыг кижилерниң турум, шиитпирлиг эвезин партиялар бажын санай «кежигүннеп» чораанындан безин көрүп болур. Ынчангаш удавас болур референдумда шын шиитпирни чон үндүрер

апаар. Чон дээрге кандыг-даа а шиитпирлээринге, тургузарын түр. Ынчангаш шалкын хөгжээ калбайн, чүгүл шын дээш, чөптү үнүвүстү бээр ужурулг бис. Тываыстың Баштыңы Күр линиң хуралына киришкеш, оналдарны дыңнап, бистиң респ кедилиг болур эки чүүлдерни турарын, ону боттандыраары-би турар ажылдар дугайын били талазы-биле чедишкinnerни к Дырты

Кызыл хоорай.

КАРЫШКАКТАР ТУРБАС УЖУРЛУГ

РФ-тиң Президентизи чуртта кижиниң болгаш хамаатының эргелериниң болгаш хосталгаларының магадылакчызы болур. Ол Россия Федерациязының чонунуң мурнунда тургустунуп келген кончук чидиг, парын айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле узуп хуусаалыг сорулгаларны Айыткалында салган. Президентиниң Айыткалында чурттуң Үндезин Хоойлузунга даянып кылган чаа-чаа чүүлдер хөй-дүр. Кижигүрүп дээди үнелели дээрзин Конституцияда айыткан. Бүгү кижилер хоойлу болгаш суд мурпунга дең эргелиг. Күрүпениң Үндезин хоойлузу, бүгү хоойлужудулгазы Конституцияга дүүштүр хажык чокка тургустунган турары албан.

Үндезин Хоойлу чурттуң политиктиг болгаш экономиктиг системаларын, чүгүл хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын быжыглаар эвес, харын күрүпениң бодунуң үндезиниң база быжыглап турар. Кандыг-даа чурттуң Үндезин Хоойлузу оң ниитилел болгаш күрүне тургузуун, эрге-чагырга болгаш эргелең-баңкарылга органның организастап тургузарын, оларның ажыл-чорудулгазының принциптерин, хамаатыларның кол эргелерин, хосталгаларын тодаргайлап турар. Конституцияның эң-не үнелиг чүүлү чүдөл дие, оң быжыг туржунда, амыдыралга чигези-биле боттанышкынында. Ол ышкап бүгү чаданың соңгулда хоойлужудулгазын хөгжүдеринге Конституция үндезин болур.

Россия дээрге кижиниң хосталгазын хандырап улуг күрүне дээрзин Президент чугаалаап, бирги чергениң айтырымы – чонче, кижиге сагыш салыныпкынны салырып онзаалап демдеглээн. Федералдыг Хуралдың конституучу эргезин калбарткан. Күүсекчи эрге-чагыргага хамаарыштыр контроль хүлээлгезин боттандырап, парламентиниң мурнунга салдыган сорулгаларның айтырыгларын болгаш ажыл-чорудулгазының түңнелиниң талазы-биле Күрүне Думазынга РФ-тиң Чазаа чылдың-на отчедун бээр албан. Президентиниң болгаш Күрүне Думазының конституучу бүрүн эргезиниң хуусаазын 6 болгаш 5 чылдарга дедараалаптыр узадын каан.

Бүгү деңселдиң соңгулданынга долаа актызын ажыглаарын соксаткан. Эвээш санныг партиялар дээш бадылаан социалчуларның төлээлеринге магадылалды тургузуп, 5-тен 7 хуу чедир социалчуларның үнү алган партиялар 1-2 депутат маңдаын алып. Регионалдыг деңселге тиилээн партия регионнуң баштыңының албаң-дужаалынга бодунуң кандидатураларын саналдап кириер эргелиг.

1993 чылдың Тыва Республиканың Конституциязында республиканың эрге-байдалын, Федерацияның моон социалдыг тургузуунда оң туржун болгаш эргелерин тодаргайлап

илереткен. Ук документ эрге-хоойлу демократтыг күрүпениң тургустунарының үндезини, кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының дугайында айтырыг мында кол черин ээлеп турар. Россия-биле эки, чаагай үзелдиг, кожа-хелбээ харылзааны онзагайлап айтып, илереткен бис. Харылзааның кандыг-даа хевирлеринге Россия Федерациязының күрүне дылы – орус дыл биле тыва дылды ажыглаары дең эргелиг кылдыр кордунган.

Ам бо чылы Тываның Конституциязының төлөвилелин кылыр ажыл эгелзэн. 2001 чылда бүгү чоннуң хүлээп алганы Конституциязының чүүлүнге дүүштүр Төлээлекчилер палатазынга 130 депутаттар, Хоойлужудулга палатазынга 32 депутат турар кылдыр доктааткан. Үе чагыс черге турар эвес, оскерилген болгай. Чоокта чаа тус черде чеже кижиге чурттап турары, депутаттарын саны аңаа дүүшпек болур ужурулг деп шиитпир үнгөн болгай. Бо талазы-биле бодунуң бодалымны илередиң корейн. Бирээде, чагыс Хоойлужудулга палатазынга 32 депутат турар, оларның 16-зы доктаамал үндезинге ажылдаар кылдыр эде коору чугула. Мурнуку чылдарда доктаамал үндезинге 9 депутат ажылдап турган, түңнели эки эвес болганын амыдырал тодаргай бадыткаан. Ынчангаш ол эрги оруктуң изи-биле дедир чорууру таарымча чок, үениң байдалына таарымша. Доктаамал 16 депутаттарга эки бүдүштүг, арга-дуржулгалыг специалистер, чаагай ажыл-ижи, чедишкinnerи-биле бүгү республикага алдаржаап, чону дээш карак кызыл ажылдап чоруур кижилерни соңгун алып болзувуса, парламентиниң аталдары бедир ужурулг. Эки шиитпирини кылбас чүве болза, доктаамал эвес ажылдаар үндезинге соңгуттурган депутаттардан бодунуң кол ажылында, депутат хүлээлгезинге-даа орта четтикпейн баар таварылгалар туруп кээп болур. Кожууннарда төлөөлеттирип кээр депутаттарга Кызылга чурттаар ораң-сава, ог-бүлезинге ажылдаар чер, уругларынга школа, уруглар сады дээн ышкап айтырыгларны шиитпирлээр

апаар. Демир-орук тудуу дээн ышкап республиканың мурнунда салдыган сорулгалар хөй турда, Хоойлужудулга палатазынга ажылдаар депутаттар чону, чурту дээш ажылдаар күзелдиг угаанын, бүдүштүг кижилер болза эки. Хоойлу төлөвилелин чугаалажып тура, ажык-чарлыг чорукту калбартып, хоочуннарның, аныктарның, тускай эртемниглерниң киржилгезин организастап, солун-сеткүүлге оларның санал-оналын кириеринге таарымчалыг байдалды тургузар болза эки.

Конституция судунуң дугайында хөй чугаа-соот, оң турар-турбазының дугайында материалдар парлалга удаа-дараа үнүп турарын барымдаалап, ону дорту-биле чаа Үндезин Хоойлуга тодардып, үзе шиитпирлээр база чугула.

Референдум дээрге кандыг-бир чугула айтырыг талазы-биле эчис шиитпирни хүлээп алырынга хамаарыштыр хөй-ниитиниң санал-оналын тодаргайлаар сорулгалыг чоннуң бадылаашкыны-дыр. Тус черин удуртулгазы хоойлуда кордунган чүрүм езугаар күрүне ужурулгалыг чугула айтырыг талазы-биле референдумпарны эртирип болур. Референдум болгаш хостуг соңгулдалар – чоннуң эрге-чагыргазының дээди дорт илергейлээшкени-дир. Кижиге оң эргелери болгаш хосталгалары дээди үнелиг чүүл деп РФ-тиң 1993 чылдың декабрь 12-де чоннуң бадылаашкыны-биле хүлээп алган Үндезин Хоойлууста айыттыган. Референдум комиссиялары коллегиялдыг органныр болур. Оларны РФ-тиң субъектилериниң хоойлулары-биле доктааткан чүрүм езугаар болгаш хуусааларда тургузар. Россияның Конституциязы РФ-тиң бүгү девискээринге юридиктиг дээди күштүг, дорт айтылгалыг ажыглаттынар. Россия Федерациязынга ажыглаар кылдыр хүлээп алдыган хоойлулар болгаш эрге-хоойлунуң оске-даа актылары Россияның Үндезин Хоойлузунга чорүшкектиг турбас ужурулг.

Тываның Конституциязын Россияның Үндезин Хоойлузунга дүүштүрери – эргежок чугула айтырыг. Чоннуң амыдыралынга эргежок чугула ийи улуг документилерге карышкарктар черле турбас ужурулг. Ол айтырыгны Тываның Чазаа, оң Даргазы Шолбан Кара-оолдун кодүрүп турары черле чөштүг, ону деткивес аргажок. Бир-тээ, ындыг чугула үлени сегирип алган соонда, ону эзинге чедирер херек, ынчангаш дарый доозары чугула. Ынчан бистиң Тываысты федералдыг эрге-чагыргаларның моон социал-даа үнелээринге идиг болур.

Кара-Сал БУДУК-ООЛ,
хоочун журналист.

Кайда кан

ДЕҢНЕШТИРИП КӨРЭЭЛИҢЕР

Россияның Президентизи Д.А. Медведев эртки Россияның Федерация Чөвүлелиниң Федерация Хуралына кылган Айыткалынга бистиңликаны эң хөй парламентилик деп чемелзээп боор силер. Россияның национал республик парламентиленниң сан-чугагайын кор таблица чурттуң Баштыңының пынныын турар.

Регионда чурттакчы чоннуң саны	Федерацияның субъектизи	Парламентиниң ады	Регионда депутаттарның саны
4 млн.060 муң	Башкортостан Республика	Күрүне хуралы – Курултай	120
3 млн.768 муң	Татарстан Республика	Күрүне чөвүлели	100
2 млн.711 муң	Дагестан Республика	Парламент – Улус хуралы	72
1 млн. 528 муң	Удмурт Республика	Күрүне чөвүлели	100
1 млн.313 муң	Чуваш Республика	Күрүне чөвүлели	44
1 млн.103 муң	Чечен Республика	Парламент	40
975 муң	Коми Республика	Күрүне чөвүлели	30
963 муң	Бурятия Республика	Улус хуралы	65
949 муң	Саха (Якутия) Республика	Күрүне чөвүлели (Ил Тумэн)	70
892 муң	Ингушетия Республика	Улус хуралы	21
833 муң	Мордовия Республика	Күрүне хуралы	48
716 муң	Карелия Республика	Хоойлужудулга хуралы	50
701 муң	Сонгу Осетия – Алания Республика	Парламент	75
700 муң	Марий Эл Республика	Күрүне хуралы	52
538 муң	Хакасия Республика	Дээди совет	75
442 муң	Адыгея Республика	Күрүне чөвүлели – Хасэ	54
434 муң	Карачаев-Черкесс Республика	Улус хуралы (парламент)	73
309 муң	Тыва Республика	Улуг Хурал (парламент)	162
284 муң	Калмык Республика	Улус хуралы (парламент)	27
210 муң	Алтай Республика	Күрүне хуралы – Эл Курултай	120

Чамдык саннар:

Россия Федерациязының 83 субъектизиниң чүгүл – Москвада, Санкт-Петербургта, Чечняда болгаш Иштык парламентилер бүрүнү-биле профессионал ажылдап турар.

КОЖУУНУВУС ХӨГЖҮЛДЕЗИ ДЭЭШ БИР ДЕМНИГ

Бистер, тожулар, кожуунувус дугайында сонунарга ында-хаая-даа болза бижигилээрге дыка сонунарга номчуур бис. Эрткен чылдың төнчүзүндө «Шын» солунга элээн каш кижиниң ат салганы «Тожунуң чурттакчылары таарзынмаан» деп шүмчүлелдиг материал үнген. Бо материалды «Байлак Тожу» деп кожуунувустуң солунунга чыгарткан болза, кожуунуң хөй чурттакчылары номчуп, езулуг шынныг, барымдаалыг чүүл үнген деп сайгарар турган боор.

«Шын» солунче бо чүүлду болук кижилер төрөөнүң кандыг-кандыг чааралар, оскерлиикшилер турарын хандыр билдире ийи-чаңгыс кижиниң «девинге алзышкаш, акчыларның адын тутуу» харааданчыг-дыр. Амар, материал чырыкче-дир, кандыг-даа ажылга, ир-даа ниитилелге шүгүм-турбас чүе болза, чактарны канчап билип алысачанчап бурунгаар хөгжүүр деп бодап чоруур мен.

«Шын» Чазаның Даргазы Кара-оолдун томуйлааш-биле 2008 чылдан бээр кожууну удуртуп-баш-орени алган мен. Удур-кижи болганымда ко-жунуң хөгжүлдеси, чонунуң амырал-чуртталгазы мээң оралымда болур ужуруг-паш, шынап-ла, кожууну чону дээш ажылдаарынга ир-даа белен, харысалга-аартыкчы үзел-бодалдыг, ешпейлиг, тура-сорукуг, га-чурумнуң ажылдакчы-иле ажылдаарга, үре-костүп келирин билдир-

кожуунуң экономика-тиг оралымга улуг рольду ар болгаш көнүрүглер-р. Ынчангаш Каа-Хем-иниң Бояровкадан То-орук тудуу кадыр-каска-к, ир-тулаалыг, тайга-таскы-ни кежир шойдуну чон-н. «Лунсин» кызыгаар-шан харысалгалыг ни-и-диң удуртулгалыг-биле жулганы чарып, орук-нуң ажылдарынче оларны-штирген. Ол орук тудуу-

нуң акшаландырышкынын чаңгыс эвес чугаалажылганын түншелинде чедип алган бис. Бо хүннерде Би-Хемниң, солагай талазында Бояровкадан келген оруктуң төнчүзү кежир аксында чедир кылдынганы чолаачы-ларга-даа, чорумалдарга-даа таарымчалыг байдалды тургускан. База ол ышкаш Тоора-Хем суурда Тоора-Хем хемни кежир көнүрүгү чүле чаартып септээри-биле планнаттынып турда, чаа көнүрүгү тутту-рарын чедип алганымыс че-дишкин-дир. Ону тудар эрге дээш конкурс чарлаттынган соонда, амгы үеде ында кыштың соогу дивейн, тудуг ажылдары кидин түлүк чоруп турар. Би-Хемни кежир 20 тонна чүктү ууштар, кижилер олурар, турар тускай черлиг паптон паромну туттурары-биле Красноярск хоорайда ол талазы-биле мергежээп завод-биле керээ чардынган. Ооң чигине директору В.А. Ставрип база инженерлер па-ромнуң турар черин ооренип көрбүшөөн, төлөвилелди кыл-ган. Чоокку үеде ажыл пим-чеп, тудуг эгелээрин чугаалап болур меп.

Парлаттынган чүүлде «ко-жуунуң чагырыкчызы ырак-узак суурлар – Чазыларга, Ырбанга, Сыстыг-Хемге барбаан, ында чурттакчы чон канчаар чурттап, амыдырап, ажылдап турарын сонунурап көрбөөн» дээш шы-га дүүшпес-тир. Кожуун чагы-рагының харысалгалыг ажыл-дакчылары, килдис эргелек-чилери болгаш оралакчы дар-галар-биле үнүшкүннерни тускай план езуугаар чорудуп турар бис. Бо чоокта безин Ыр-бан суурга 4 катап, Сыстыг-Хем

биле Чазыларга 3-3 катап ажил-агыйжы үнүшкүннү кылдывыс. Ол чорааш Чазы-ларда (Хамсырада) чурттакчы чоннуң социал айтырыгларын, суурнуң хөгжүлдесиниң чугула амыдыралчы айтырыгларын чон-биле сайгаржып чугаалаш-тывыс. «Ойна» алдын-тывыш чериниң деткимче-дузазы-биле Сыстыг-Хем суурда солярка-биле ажылдадыр дизельдиг чырык станциязын тургузуп ажылдаттывыс.

Кандыг-даа ажылды кы-лырда планнашкын турар. Ооң бир кол документизи — «2006-2015 чылдарда Тожу кожуун-нуң социал-экономика-тиг хөг-жүлдеси» деп программа-дыр. Ол программаның боттаныш-кыны-биле дыка хой ажылдар кылдынып турар. Кожуунуң экономика-тиг хөгжүлдесинге база күш-ажыл рыногунда дүш-күрүлүг байдалды чавырылды-рарынга биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук улуг үлү-хууну кириер. Ынчангаш РФ-тиң Чазаның доктаалыга дая-нып, ТР-ниң Чазаның хүлээп алганы доктаалдарын удуртулга болдурган, Тожу кожуун ча-гыргазы биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту хөгжү-дүп, немелде ажылчын олут-тарны ажыдар күзелдиг кижилерге чонну ажылга хаара тудар топ дамчыштыр деткимче акша-ларны берген. Ортумак болгаш биче бүдүрүлгелерге деткимче көргүзери-биле С.Ш. Түлүш ат-тыг фонд ажыттынган. Кап-ла чыл бурунгаар кожуунга кол-дуунда-ла «Газ-66» деп марка-лыг автомашиналар чоруп тур-ду, ам «КамАЗ» маркалыг хуу автомашиналыг кижилер безин бары, хуу такси чолаачылары суурлар аразында пассажирлер аргыштырылганын чорудуп турары чоннуң амыдырал-чуртталгазының экижээнин херечилеп турар.

Кожуунувустуң социал хөгжүлдесинче сагыш-са-лышкынын чаңгызын-даа «Тожунуң таарзынмаан чурт-такчыларының» эскербээни харааданчыг-дыр.

Кожуунда, ылаңгыя Тоора-Хем суурда, чурттакчы чон боттарының күжү-биле чурттаар оран-сава айтырыын шийтпир-леп, улуг, делгем бажыңарны тудуп ап турары – социал хөг-жүлдес-дир.

Өөредилге, эмнелге, куль-тура, спорт адырында эки чүүл-дер костүп келген. Республика чергелиг уран чүүл, уран чо-гаадылга мөөрейлеринге ки-ришкеш, тиилелгелерни чаалап эккеп, төрөөн кожуунувустуң, тыва чоннуң уран чүүлүн Чита хоорайга эрткен көрүлдөгө тө-лөптий-биле бараалгадып, дээ-ди шаңналды алдывыс.

Мурнады хөгжүдөр «Өөре-дилге» национал төлөвилелдин боттанышкыны-биле чогаа-дыкчы дыка хой ажылдарны башкылар чорудуп турар. Ол төлөвилелдин тиилекчилери болур башкылар, оореникчилер болгаш спортчуларга ийи чыл улай Чаа чыл кежээин кожуун чагыргазының деткимчези-биле организа-тап эрттирдивис.

Ий суурда кадыкшылганын школа-интернадында чаа спорт залы ажыттынган, ында хүн-нүң-не спортчу болгүмнер ажылдап турар. Кожуунуң школаларында болгаш назы четпез уруглар албан черле-ринге, уругларның немелде ооредилге төвүнге деткимче кылдыр ниитизи-биле 2 млн. рубльди аңгылаан. «Өөредилге-кижизидилге ажылдарын че-дишкенин чорударынга кири-ип турар үлүг-хуузу дээш» 100 муң рубльди школага база 50 муң рубльди уруглар садынга шаңнал кылдыр тывыскап.

Бо сөөлгү ийи чылда школа-ларның ооредилге дериг-херек-селдерин чаартып, компьютер-биле хандырылгаже кичээ-гейни углап, ону бүрүнү-биле боттандырап дээш ажыл кал-барган. Кожуун эмнелгесинде медицинаның чаа дериг-херек-селдерин немей садып, детким-чени көргүзүп турар.

Ивижилерниң амыдыра-лынга, ажил-агыйгына мате-

риалдыг болгаш моральдыг дузаны чагырыкчы чедирбейн турар дээни бадтыкаттынмас. 2008 чылда иви ажылын сайзы-радырынга 1 млн. рубльди, 2009 чылда 8 млн. рубльди чарыг-даан. Эвенкидан чоокта чаа 100 ивини садып эккелгеш, Тожу черниң ивижилеринге дамчы-дып бердивис. Оон аңгыда, Тыва Чазактың деткимче-дузазы-биле иви ажылында ажылдап турар 12 ивижиге «Бураннарны», ра-диостанцияларны, майгышнар-ны, спутник антенназы, теле-визор дээш ышкаш эргежок чугула чүүлдерни үлөдүткөн. Ол дээрге иви ажылын тудуп чо-руур ишчилерге канчаар-даа аажок улуг деткимче-дир. Ол бүгү кожуун чагырыкчызының оске даргалар-биле кады бир демниг ажылының түнели-дир.

Мурнувуста салдынган со-рулгалар ам-даа хой. Тоора-Хем суурга спортзалды тудары, эге школа болгаш уруглар садынның талазы-биле айтырыглар шийт-пирлеттинериниң кырында. Күш-ажыл кичээлдериниң ка-бинеттериниң техника-тиг дериг-херексели багай байдалда, ам ону чаартыры көрдүнгөн. Ко-жуун төвүнүң хөгжүлдесиниң чигине планында суур ам-даа улгадып өзер, чаа-чаа бажы-нар, социал объектилер тутту-нуп, ачы-дузаның аңгы-аңгы хевирлери ажыттынып, ажылчы олуттар немелде ужуруг, ону чүгле бодувустуң карак кызыл күжүвүс, демниг ажылымыс-биле чедип алып апар бис.

Кожуунувус девискээри улуг, бойду-стун байлаа-биле кайгам-чык байлак, иви малды малдап чоруурувус-биле республиканың оске кожууннарда ажыл-ижи-вис ылгалдыг, интернационал-дыг чону бергелерге торулбас ажыл-ишчизи-биле онзагай чер. Ынчангаш, хүндүлүг чонум, ко-жуунувус хөгжүлдеси, төрөөн суурувус сайзыралы дээш бир демниг ажылдап көрөлинер!

Ляс АЙЫР-САНАА,
Тожу кожуунуң чагырык-чызы.

Студентиниң демдегелдеринден

ТЫВЫЗЫКСЫГ ТОЖУЖЕ АЯН-ЧОРУК

Чайның кидин түлүк үези. Долгандыр өртем-ийни чай ногаан өңче хуулдурушкан. Эртегиниң рини салгыны арышнарже удур хадып, эргеледип-рар. Улуг-Хемни көөрге, агымы таваар ышкаш-гындырар, ышчалза-даа ол кончуг дүргөн болгаш-пүтүг агып чыдар. «Заря» теплоходунуң эртегини-зыл — Тоора-Хем рейизи эжиңдириң үнеринге-деткениң турган.

Ку чоруур пассажирлер-ида ТываКУ-нуң фило-факультетиниң бирги-нуң бирги болуун удур-чуур башкыларымыс-биле-иң аас чогаалын чыыр-икавысче чоруурунга-ур бис. Шунту 19 студент-башкы бис. Ооң мурнунда кожуунга барган кижикок болду. Чоннуң: «То-корбөөн кижик Тываны-и!» дижирип сактып чу-ып турувуста, үдөкчи-олуруп эгелээрин чар-и-биле 40 ажыг пасса-ируушту. Тожуда бисти-гурар чон-биле ажылдаар-ажылымысче база чаа-чаа-ларже уткуй эжиңди-ис.

Тожу — Тываның бир он-загай бай-байлак, чедери белен-эвес, ырак булуңдарының бирээ-и. Ооң дугайында тыва лите-ратура-даа, улустуң аас чо-гаалы-даа материалдар-биле байлак.

Орук дургаар хем эрииниң чайгаар бүткен бойдузун ма-гадап, хемниң чалгыгларын кайгап ханмайп-на чордувус. Орук ара доктаар станцияларга доктаап турган, Тоора-Хемге-кежээкиниң 6 шакта четтивис. Тожу кожуунуң төвү Тоора-Хемден ырак эвес, 2-3 километр-черде Салдам суур-биле таныш-тывыс. Аңаа чеде бергеш, Тоора-Хем ортумак школазының тыва-дыл болгаш чогаал башкызы Уран Увап-ооловна Алгыяктың бажыңыга доктаап, турумчуп

алдывыс. Болуктун иштинге-база бичии-бичии бөлүк-чүгөштерге 3-4 кижик кылдыр-үстүп алдывыс.

Кол сорулгавыс — Тожу ко-жуунуң аас чогаалының онза-гайларын чыып шинчилээри болгаш ооң үлөгерлерин эртемге-арттылары.

Бөлүк бүрүзү суурнуң чурт-такчыларынга ужуражып, аас-чогаал материалдарын чыып-егелээн бис. Бистиң сонунурап-турарымыс материалдарны кол-дуунда улуг назылыг улус би-лир болду. Ынчангаш оларның боттарынга ужуражып, улустуң-аас чогаалының дугайында би-лип ап, ажылымыс демниг-чоруп турду.

Бир хүн ийи болукке чарлып-алгаш, Ий биле Адыр-Кежигже-үнүтүвүс. Суурлар аразында-чонну аргыштырып турар «УАЗ» машиналар бар болду. Хүн дургузунда ажылдааш, солун болгаш ажыктыг мате-риалдарны чыып алдывыс.

Тожу чонунуң аас чогаа-лында төөгү болгаш тоолчуру-чугаалар, кожамыктар, үлөгер

домактар база нептеренгей хой-болду. Тоолчуру болгаш тоөгү-чугааларының кол темазы тус-черниң чурттакчы чонунуң-амыдыралы аңныр ажыл-агый болгаш иви мал ажылы-биле тудуш харылзаалыг.

Биске хой кожамыктар ыр-лап берген кырган-авайларга, ужураалдар төөгөөн кырган-ачайларга, аңчыларга, тывы-зыктыр ыткан бичии уругларга-белек-селээвис соңнеп турду-вус. Хой төөгү чугаалап берген-Ий суурнуң 81 харлыг чурт-такчызы Таанчык Тажы-Се-ренович Колга база Тоора-Хем-суурнуң 76 харлыг эң хой үлө-гер домак чугаалаан Меспей-оол Түлүшевч Хунап-Карага-база оскелерге улуу-биле чет-тиргенивисти илереттивис.

Тожунуң чону: «Тожуга кел-геш, Азас хөлдү көрбөөн кижик-Тожуну көрбөөн» дээр болду-лар. Ынчангаш Азас хөлче база-аян-чорук кылдывыс. Ында-турбааза болгаш бичии уруглар-дыштаныр чайгы лагерь бар. Балыкчыларның хемезин ди-леп алгаш, эжиңдирип, кончуг

чараш Азас хөлдүң чечээн коор-дээривиске, арай үези эвес бол-ду. Хөлдүң чоогунда Ногаан-Хөл-аржаанынга база четтивис. Чаңгыс хүн иштинде магадан-чыг чараш черлерге четкени-виске дыка-лаа оорөөн бис. Долгандыр турар ногаан арга, арыг агаар, янзы-бүрү куштар-ның ырлары кижик сагыжынга-артып каар.

Чайгы практикавыс үезинде-тыва улустуң аас чогаалының-дугайында чаа, солун билиг-лерни, тураскаалдарны чыып, Тожу чонунуң ажыл-амыды-ралы, этнографиязы-биле та-нышканымыс кижик бүрүзүңге-ажыктыг болгаш солун болган.

Тываның бир кайгамчыктыг-булуңунга чедер аас-кежиктиг-болганымыска, бисти чылыг-чымчак уткуп-хүлээп алган база-бүгү тала-биле дузаны каткан-шунту улуска сеткиливис хапы-зыңдан четтиргенивис илереди-п тур бис.

Чоагай ХОМУШКУ,
ТываКУ-нуң филология фа-культетиниң студентизи.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң
65 чыл оюнуң байырлалын белеткээриниң болгаш эрттирениниң
дугайында

2009 чылдың декабрь 11 №346-р Кызыл хоорай

Россияның «Победа» организастыг комитетиниң 2009 чылдың январь 27-теги 1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 65 чыл оюнуң байырлалын белеткээриниң болгаш эрттирениниң дугайында шийтпирин күүседире биле:

1. 1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 65 чыл оюнуң байырлалын белеткээриниң болгаш эрттирениниң талазы-биле организастыг комитеттин болгаш аялчын бөлүктөргө составын бадылаар.

2. 1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 65 чыл оюнуң байырлалын белеткээриниң болгаш эрттирениниң хемчеглериниң планын бадылаар.

3. 1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 65 чыл оюнуң байырлалын белеткээриниң болгаш эрттирениниң талазы-биле организастыг комитеттерни тургузарын Тыва Республиканың

муниципалдыг тургузууларының чагыргаларының удуртукчуларына сүмелээр.

4. Яамыларның, ведомстволарының, албан черлериниң болгаш муниципалдыг тургузууларның удуртукчулары (дугуржулга езугаар) бо шийтпирде айыттыганын юбилейлиг хемчеглерни белеткээринге болгаш эрттиренинге саң-хөө акша-хөреңгизин 2010 чылдың бюджетинге көөр.

5. 1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 65 чыл оюнуң байырлалын белеткээриниң болгаш эрттирениниң талазы-биле хемчеглерни массалыг информация чепсектеринге чырыдарын Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязы хандыраар.

6. Бо айтышкынының күүселдезин контролдаарын Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязына дагыраар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2009 чылдың
декабрь 11-де №346-р Айтышкыны-биле бадылаттыганын
1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 65 чыл
оюнуң байырлалын белеткээриниң болгаш эрттирениниң талазы-биле
организастыг комитеттин

СОСТАВЫ

Кара-оол Ш.В. — Тыва Республиканың Чазаның Даргазы, даргазы;

Тен С.И. — Чазак Даргазының бирги оралакчызы—Тыва Республиканың экономика сайыды, дарганың оралакчызы;

Дамба-Хуурак А.П. — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы, дарганың оралакчызы;

Надыл У.С. — Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының комплекстиг социал-экономика хөгжүлдө эргелелиниң килдис начальниги, секретары;

Ананьин Ю.Ю. — Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының удуртукчузу—сайыт;

Балчий-оол Б.К. — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы (дугуржулга езугаар);

Бурбучап Л.О. — Тыва Республиканың Профэвилелдер федерациязының даргазы (дугуржулга езугаар);

Глухов В.Г. — Кызыл кожуунуң чагырга даргазы (дугуржулга езугаар);

Гришеленок А.Г. — Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый сайыды;

Даваа К.Т. — Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыды;

Донгак В.О. — Тыва Республиканың культура болгаш туризм сайыды;

Кандан А.А. — Тыва Республиканың иштики херектер сайыдының хүлээлгезин күүседип турар (дугуржулга езугаар);

Килижеков Ю.А. — Тыва Республиканың саң-хөө сайыды;

Кызыл-оол М.М. — Ак-Довурак хоорайның чагырга даргазы (дугуржулга езугаар);

Монгал А.М. — Тыва Республиканың

Чазаның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар—Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу;

Монгуш С.С.Б. — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук чөвүлелиниң секретары;

Маспык-оол К.А. — Дайынның күш-ажылдыг, Чепсектиг Күштериниң болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарның хоочуннарының (пенсионерлериниң) Бүгү-россия хөй-ниити организациязының Тыва девискээр салбырының даргазы (дугуржулга езугаар);

Монгуш Х.Д. — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы (дугуржулга езугаар);

Ондар Ө.Х. — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты (дугуржулга езугаар);

Ондар С.Ч. — Танды кожуун чагыргазының даргазы (дугуржулга езугаар);

Оюн С.М. — Бии-Хем кожуун чагыргазының даргазы (дугуржулга езугаар);

Плахов С.В. — Тыва Республиканың юстиция херектериниң талазы-биле сайыды;

Сендин И.О. — Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы (дугуржулга езугаар);

Тарулин С.В. — Тыва Республиканың шериг комиссары (дугуржулга езугаар);

Ховалыг В.Т. — Кызыл хоорайның мэри (дугуржулга езугаар);

Хопуя Ш.Х. — Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды;

Шелехов А.В. — Каа-Хем кожуун чагыргазының даргазы (дугуржулга езугаар);

Юй А.М. — Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорукту сайырадыр талазы-биле агентилелиниң директору.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2009 чылдың
декабрь 11-де №346-р Айтышкыны-биле бадылаттыганын
1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 65 чыл
оюнуң байырлалын белеткээриниң болгаш эрттирениниң талазы-биле
ажылчын бөлүктөргө

СОСТАВЫ

1. Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтериниң болгаш киржикчилериниң амыдыралының социал-экономика хөгжүлдө эргелелиниң килдис начальниги, секретары;

Дамба-Хуурак А.П. — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы, удуртукчузу;

Түлүш О.П. — Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының комплекстиг социал-экономика хөгжүлдө эргелелиниң килдис начальниги, секретары;

Больных А.В. — Кызыл хоорайның шериг комиссары (дугуржулга езугаар);

Иванченко В.М. — «Тувгаз» ААН-ниң чингине директорунун бирги оралакчызы (дугуржулга езугаар);

Монгуш Р.Х. — «Тывасвязьинформ» ААН-ниң чингине директору (дугуржулга езугаар);

Пестерева Г.Г. — Дайынның болгаш күш-ажылдыг Кызыл хоорай чөвүлелиниң даргазы (дугуржулга езугаар);

Решетников С.И. — Тыва Республиканың чуртталга болгаш коммунал ажил-агый агентилелиниң директорунун хүлээлгезин күүседип турар;

Сат З.Н. — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының комитет даргазы (дугуржулга езугаар);

Спирidonova Л.Ч. — «Медицина-социал экспертизаның Тыва Республика талазы-биле кол бюрозун» ФКА-ның удуртукчузу (дугуржулга езугаар);

Сухов А.В. — Россия Федерациязының Социал страхование фондузунун Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң удур-

тукчузу (дугуржулга езугаар);

Тугур-оол Б.А. — Россия Федерациязының Пенсия фондузунун Тыва Республика талазы-биле салбырының эргелекчизи (дугуржулга езугаар);

Ховалыг В.Т. — Кызыл хоорайның мэри (дугуржулга езугаар);

Хопуя Ш.Х. — Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды;

Хоюган А.С. — Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар;

Чаж-оол В.С. — Тыва Республиканың Чонну ажилга хаара тудар күрүне албаны агентилелиниң директору;

Шубин В.Г. — «Тываресторспбт» КХЭ-нин директорунун хүлээлгезин күүседип турар (дугуржулга езугаар).

II. Тураскаал-мемориал хемчеглерин эрттирер талазы-биле

Тарулин С.В. — Тыва Республиканың шериг комиссары (дугуржулга езугаар);

Дембирел Л.Е. — Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының комплекстиг социал-экономика хөгжүлдө эргелелиниң килдис начальниги, секретары;

Воробьев В.Н. — Тыва Республиканың иштики херектер сайыдының оралакчызы (дугуржулга езугаар);

Донгак В.О. — Тыва Республиканың культура болгаш туризм сайыды;

Кара-оол Ю.В. — Интернационалчы дайынчыларның «Дайынчы акы-дуңмалышкы чорук» хөй-ниити организациязының удуртукчузу (дугуржулга езугаар);

Күжүгет Р.Б. — «Тываның херэзженнер эвилели» хөй-ниити организацияның даргазы (дугуржулга езугаар);

Кыргыз Ш.И. — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаты (дугуржулга езугаар);

Лицкевич Ю.С. — Кызыл хоорай мэриязының килдис начальниги (дугуржулга езугаар);

Морозов П.А. — Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыды;

Санчат А.С. — Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый сайыдының бирги оралакчызы.

III. Саң-хөө хандырылгазының талазы-биле

Килижеков Ю.А. — Тыва Республиканың саң-хөө сайыды, удуртукчузу;

Салчак Н.М. — Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының комплекстиг социал-экономика хөгжүлдө эргелелиниң начальниги, секретары;

Даваа У.Т. — Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының бирги оралакчызы;

Трусова Л.В. — Тыва Республиканың экономика сайыдының оралакчызы;

Чымба Н.М. — Кызыл мэриязының департамент начальниги (дугуржулга езугаар);

Южаков Ю.П. — Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республикада Национал банкызының даргазы (дугуржулга езугаар).

IV. Республиканың чурттакчылыг черлериниң чаагайжыдылгазының, санитарлыг аштап-арыглаашкынының болгаш бок-күзүрүмнү чайладырының талазы-биле

Долгар С.К. — Тыва Республиканың бойдус курлавырлары болгаш экология сайыды, удуртукчузу;

Монгуш М.Д. — Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының комплекстиг социал-экономика хөгжүлдө эргелелиниң килдис начальниги, секретары;

Решетников С.И. — Тыва Республиканың чуртталга болгаш коммунал ажил-агый талазы-биле агентилелиниң директорунун хүлээлгезин күүседип турар;

Тунев В.Н. — Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуулар чөвүлелиниң даргазы (дугуржулга езугаар);

Салчак Л.К. — Хереклекчилерниң эргелекчилериниң болгаш кижиниң чаагай чоруунуң кавызынга хайгааралдың федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң удуртукчузу (дугуржулга езугаар);

Сат В.В. — Кызыл хоорайның мэриниң бирги оралакчызы (дугуржулга езугаар).

V. Садыг болгаш амыдырал ханды-

рылга талазы-биле

Юй А.М. — Тыва Республиканың чорукту сайырадыр та агентилелиниң директору, удуртукчузу;

Моламдай Т.Д. — Тыва Республиканың Аппарадының комплекстиг социал-экономика хөгжүлдө эргелелиниң начальниги, секретары;

Кара-оол М.Х. — Кызыл хоорайның мэриниң оралакчызы (дугуржулга езугаар);

Филимонова Л.Н. — Биче бичиг сайгарлыкчы чорук ажилдының «Тыва Республиканың сайгарлыкчы хөй-ниити республика организастыг хандырылгазы» хөй-ниити республика организастыг хандырылгазының килдис начальниги (дугуржулга езугаар);

Чульдун Э.К. — Биче болгаш сайгарлыкчы чорук ажилдының «Тыва Республиканың сайгарлыкчы хөй-ниити республика организастыг хандырылгазы» хөй-ниити республика организастыг хандырылгазының килдис начальниги (дугуржулга езугаар);

Шигина З.А. — Тыва Республиканың Хереклекчилер эвилелиниң даргазы (дугуржулга езугаар);

VI. Хөй-ниитиниң чорук болгаш хамаатыларның айыылчандыгы талазы-биле

Монгуш С.С.Б. — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук чөвүлелиниң удуртукчузу;

Крыцин П.Н. — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук чөвүлелиниң начальниги, секретары;

Байыр-оол Э.Д. — Россия Федерациязының ХК, ОБ болгаш айыыл-халжуктарын чайладыр талазы-биле Тыва Республика талазы-биле Коопсуздук килдис начальниги (дугуржулга езугаар);

Кандан А.А. — Тыва Республиканың иштики херектер сайыдының хүлээлгезин күүседип турар (дугуржулга езугаар);

Кукарцев Е.Г. — Россия Федерациязының Айыыл чок чоруктуң федералдыг хандырылгазының Тыва Республика талазы-биле Коопсуздук килдис начальниги (дугуржулга езугаар);

Монгуш В.Т. — Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң начальниги (дугуржулга езугаар);

Монгуш Н.М. — Тыва Республиканың хамааты камгалал, чонну болгаш дезонза байдалдардан болгаш суглар галаарының ажил-чорудулгазының талазы-биле агентилелиниң директору;

Сат В.Д. — Тыва Республика тал ИХЯ-ның орук шимчээшкениниң ажил-чоруунун талазы-биле күрүне инспекциясының начальниги (дугуржулга езугаар);

VII. Культура болгаш спорт хемчеглериниң белеткээр талазы-биле

Донгак В.О. — Тыва Республиканың культура болгаш туризм сайыды, удуртукчузу;

Сарыг-Хаа Ч.К. — Тыва Республиканың культура болгаш туризм сайыды, удуртукчузу;

Оржак М.Ч. — Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң директору.

VIII. Организастыг айтырыглары

Монгуш Ш.Ч. — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу, удуртукчузу;

Монгуш Г.Б. — Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының херектериниң болгаш организастыг хандырылгазының начальниги, секретары;

Ондар Р.Д. — Тыва Республиканың ажил болгаш социал политика хандырылгазы болгаш хайгаарал херектериниң биле килдизиниң начальниги;

Оржак М.Д. — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының дузалакчызы (дугуржулга езугаар);

Тугур-оол Б.А. — Россия Федерациязының Пенсия фондузунун Тыва Республика талазы-биле салбырының эргелекчизи (дугуржулга езугаар).

Информастыг хандырылга талазы-

лыг Н.К.К. — Тыва Республиканың Даргазының Канцеляриязының эр-ачалыгының оралакчызы, удур-чак Д.Д. — Тыва Республиканың Даргазының парлалга секретары;

Арчимбаева Р.М. — Тыва Республиканың Архив агентлигинин директору;
Бичелдей К.А. — Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директору;
Ооржак Х.О. — Тыва Республиканың Журналистер эвилелинин даргазы (дугуржулга езугаар);
Чымба А.И. — БКТРК КУБ-туң «Тыва»

филиалының директору (дугуржулга езугаар).

Х. Хемчеглерниң киржикчилеринин медицина хандырылганының талазы-биле Хопуя Ш.Х. — Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды, удуртукчузу;
Курганская Т.М. — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының комплекстиг социал-

экономика хөгжүлдэ эргелелинин начальнигинин оралакчызы, секретары;

Назарова В.И. — Кызыл хоорайның кол санитар эмчизи (дугуржулга езугаар);
Ширпей В.Н. — Кызыл хоорай мэриязының кадык камгалал килдизинин эргелекчизи (дугуржулга езугаар).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

«Күш-ажылдың хоочуну» атты тыпсырының дугайында

2009 чылдың декабрь 17 №627 Кызыл хоорай

Тыва Республикага «Күш-ажылдың хоочуну» атты тыпсырының чурумунун негелделеринин дугайында» Тыва Республиканың 2006 чылдың июль 13-те УХ-1 Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры

РЭ-ниң, РСФСР-ниң азы Россия Федерациязының орденнери болгаш медалдары, азы күш-ажылга шылгалалдың хоочуну демдектери-биле шаңнаткан, а ол Тыва Республиканың орденнеринин медалдарының эдилекчилери назылап кырааны азы ажилдаан ктени дээш пенсия тыпсырынга эргелула күш-ажылчы стажтыг кижилерге кылдың хоочуну» атты тыпсыр:

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың декабрь 17-де №627 доктаалыга №1 капсырылга

Республиканың Кызыл хоорай талазы-биле «Күш-ажылдың хоочуну» атты тывыскан кижилерниң

ДАҢЗЫЗЫ

№	Фамилиязы, ады, адазы-ның ады	Төрүт-түнген чылы	Чүнү-биле шаңнатканы, кажан бергени	Күш-ажыл-аңжылы стажы

1. Андрейчик Светлана Викторовна, 1945, өөрелдигенин хундүлүг ажилдак-Россияның өөрелдиге яамызы 08.08.2008 ч. № 1286-к-н, 39
2. Абкина Наталья Викторовна, 1955, камгалал талазы-биле ачы-хавыязы хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы хундүлел бижик Россия Федерация-Кадык камгалал болгаш социал-де яамызы, 32
3. Аазан Ольга Бюльчунеевна, 1959, шыл болгаш шынчы чорук дээш» 08.07.09 ч., 32
4. Алитова Татьяна Николаевна, 1953, нын шииткел-күүселде системазын ыдыры дээш» медаль Шииткел күү-нин федералдыг албаны 27.06.2007 л/с, 36
5. Алба Мерген Балыкаевич, 1961, «Пес-ролгаш чиик үлетпүрүн хундүлүг кчызы» ат Россияның Үлетпүр-энер-ызы 02.08.2006 ч. № 319п, 31
6. Аубарева Татьяна Александровна, Росгидроагаар системазынга хөй да ажилы дээш база Россияның Рос-аар албанының 175 чыл ою-биле» л бижик Гидроагаар болгаш долган-ээлелди хайгаараар талазы-биле лдыг албан 19.05.2009 ч. № 528/к, 31
7. Албаченко Татьяна Федоровна, 1959, нын ИХЯ-зының 200 чылы» медаль ын ИХЯ 05.06.2002 ч. № 542, 32
8. Васникова Елена Геннадьевна, 1958, чок болгаш дээштиг хамааты албан аза 2008 чылдың түнелдери-биле» л бижик Россия Федерациязының курлавырлары болгаш экология 19.12.2008 ч. № 749-л/с, 27
9. Уулар Чечек Дойнурбановна, 1951, шыл болгаш шынчы чорук дээш» ме-07.2009 ч., 35
10. Уулар Ирина Доржуевна, 1960, «Ал-ээлгеге шылгалал дээш» медальдың и Шииткелди күүседир федералдыг 8.12.2006 ч. № 1088 л/с, 25
11. Ужугет Сергей Седен-Сотович, 1961, хүлээлгеге шылгалал дээш» медаль-ергежи РФ-тиң Хамааты камгалал, ыдалдар болгаш айыыл-халапты талазы-биле яамызы 13.02.2002 ч. 27
12. Ыспай-оол Күске Комбуй-ооловна, ениң медалы» медальдың I чергези, медалы» медальдың II чергези Дээди Президиуму 24.02.1967 г., 25
13. Миронова Жанна Георгиевна, 1965, өөрелдигенин хундүлүг ажилдакчы-

зы» демдек Россияның өөрелдиге яамызы 26.08.2008 ч. № 1286/к-н, 25

14. Минаев Александр Викторович, 1972, «Күрүне кызыгаарын камгалаарына шылгалал дээш» медаль Россия Федерациязының Президентизинин Чарлыы 21.05.1999 ч. № 3860, 28

15. Морозова Марина Алексеевна 1959, «Россияның ИХЯ-ның 200 чылы» медаль Россияның ИХЯ 05.06.2002 ч. № 542, 29

16. Огнева Людмила Алексеевна, 1961, «Россия Федерациязының ниити өөрелдигенин хундүлүг ажилдакчызы» хөрек демдээ Россияның өөрелдиге яамызы 26.08.2008 ч. № 1286/к-н, 26

17. Ондар Владимир Балчир-оолович, 1954, «Россия ИХЯ-зының 200 чылы» медаль Россияның ИХЯ 05.06.2002 ч. № 542, 32

18. Ондар Ульяна Сайын-ооловна, 1964, «Россияның хереглекчилер кооперациязын сайзырадырынга салышкыны дээш» орден 26.12.2006 ч. № 366, 27

19. Ооржак Тамара Балашовна, 1948, «Ие-нин медалы» медальдың II чергези ССРЭ-ниң Дээди Совединин Президиуму 22.06.1984 ч. № 83, 26

20. Потылицын Владимир Алексеевич, 1954, «Хундүлүг автотранспортчу» хөрек демдээ Россия Федерациязының транспорт яамызы 22.04.97 ч. № 25/к, 39

21. Салчак Светлана Сумбаевна, 1958, «Културааны хөгжүдеринге улуг салышкыны дээш» хундүлел бижик Россия Федера-циязының Култура яамызы 16.06.2009 ч. № 387-ан, 27

22. Семерня Леонид Васильевич, 1947, «Одалга-энергетика комплекзин хөгжүде-ринге ачы-хавыязы дээш» хундүлел бижик. Россия Федерациязының Энергетика яамызы 07.07.2009 ч. № 135п, 45

23. Сорокина Алефтина Анатольевна, 1959, «Россияның ИХЯ-зының 200 чылы» медаль Россияның ИХЯ-зы 05.06.2002 ч. № 542, 24

24. Спицына Людмила Петровна, 1959, «Россияның кеземче-күүселде системазы-ның кадык камгалалын хөгжүдеринге са-лышкыны база албан-хүлээлгезин күүсе-динге ак сеткилдиг хамаарылгазы дээш» хундүлел бижик Россияның шииткел күүсел-дезинин федералдыг албаны 03.06.2008 ч. № 484-лс, 27

25. Толстова Татьяна Григорьевна, 1957, «Россия Федерациязының ниити өөрелдигенин хундүлүг ажилдакчызы» хөрек демдээ Россияның өөрелдиге яамызы 24.05.2007 ч. № 749, 28

26. Тропина Ольга Федоровна, 1950, «Ка-дык камгалал талазы-биле ачы-хавыязы база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш» хундүлел бижик Россия Федера-

зының Кадык камгалал болгаш социал хөг-жүлдэ яамызы 17.06.2009 ч. № 884, 41

27. Ушпиль Анатолий Иосифович, 1955, «Тергин эки ажил болгаш хем флудун сай-зырадыр талазы-биле даалгаларны чедиш-кинниг күүсеткени дээш» хундүлел бижик РСФСР-ниң хем флудунун яамызы 10.12.1982ч. № 473/н, 38

28. Ховалыг Екатерина Шагдыр-ооловна, 1953, «Кадык камгалал талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш» хундүлел бижик Россия Феде-

рациязының кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдэ яамызы 17.06.2009 ч. № 884-п, 35

29. Шевелевич Екатерина Павловна, 1959, «Чуртталга-коммунал ажил-агынын хөгжүде-ринге хуу улуг салышкыны дээш» хундүлел бижик Россия Федерациязының Девискээр хөгжүлдэ яамызы 27.04.2005 ч. № 42-н, 32
30. Шиян Николай Александрович, 1952, «Россияның хундүлүг орук ажилдакчызы» хөрек демдээниң I чергези Россия Федера-циязының Транспорт яамызы 13.05.02 г. № 71/н, 37

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың декабрь 17-де №627 доктаалыга №2 капсырылга

Тыва Республиканың Ак-Довурак хоорай талазы-биле «Күш-ажылдың хоочуну» атты тывыскан кижилерниң

ДАҢЗЫЗЫ

№	Фамилиязы, ады, адазы-ның ады	Төрүт-түнген чылы	Чүнү-биле шаңнатканы, кажан бергени	Күш-ажыл-аңжылы стажы

1. Куулар Анзат Дагбаевна, 1952, «Күш-ажылчы шылгалал дээш» медаль ССРЭ-ниң Дээди Совединин Президиумунун Чарлыы 16.12.1980 ч. 3 № 760585; 35

2. Куулар Римма Спар-ооловна, 1966, «Россияның ИХЯ-зының 70 чылы» хөрек дем-дээ 04.11.1997 ч.; «Россияның ИХЯ-зының 200 чылы» хөрек демдээ 05.06.2002 ч. № 542; «Ал-бан-хүлээлгеге шылгалал дээш» Россия ИХЯ-зының медалының III чергези 06.11.2004 ч.; «Ал-бан-хүлээлгеге шылгалал дээш» Россия ИХЯ-зының медалының II чергези 29.10.2008 ч. № 946 л/с, 25

3. Монгуш Ужар-оол Семис-оолович, 1947, «ВЦСПС» хөрек демдээ Профессю-налдар Эвилелинин Бүгү-эвилел Төп Чөвүлели 16.12.1998 ч., 40

4. Ооржак Борис Нама-Сюрюнович, 1959, «Россияның ИХЯ-зының 200 чылы» медаль Россия Федерациязының ИХЯ 5.07.2002 ч. № 542; «Милицияның тергенин хөрек демдээ» ССРЭ-ниң Иштики херектер яамызы 12.08.1996 г. № 708, 33

5. Шойзат Анна Адыговна, 1957, «Боду-нун хүлээлгезин ак сеткилдиг, шынарлыг күү-сеткени дээш, албан-хүлээлгеге саарылдыг эгелээшкин дээш» Россия Федерациязының Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш айыыл-халаптың уруктарын чайладырының талазы-биле яамызы 07.03.2008 ч., 30

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың декабрь 17-де №627 доктаалыга №3 капсырылга

Тыва Республиканың Өвүр кожуун талазы-биле «Күш-ажылдың хоочуну» атты тывыскан кижилерниң

ДАҢЗЫЗЫ

№	Фамилиязы, ады, адазы-ның ады	Төрүт-түнген чылы	Чүнү-биле шаңнатканы, кажан бергени	Күш-ажыл-аңжылы стажы

1. Аралди Зоя Өлчеевна, 1957, «Харыл-зааның мастери» хундүлүг ат Россия Феде-рациязының харылзаа болгаш массалыг коммуникациялар яамызы 05.03.2009 ч. № 26-п, 31

2. Баазан Валерий Кууларович, 1958, «Ал-бан-хүлээлгеге шылгалал дээш» медальдың III чергези РФ-тиң ХК болгаш ОБ яамызы 30.06.2006 ч. № 90, 34

3. Донгак Валерий Анай-оолович, 1964, «Албан-хүлээлгеге шылгалал дээш» хөрек демдээниң II чергези 24.05.2004 ч.; «Хүлээл-гезинге шынчы чоруу дээш» демдек Россия-

ның ИХЯ болгаш СКР 20.07.2001 ч., 26

4. Донгак Шериг-оол Сендажиевич, 1939, «Күш-ажылчы шылгалал дээш» медаль ССРЭ-ниң Дээди Совединин Президиуму 03.04.1978 ч., 37

5. Саая Канн-ол Адыг-оолович, 1952, Рос-сия Федерациязының улус өөрелдигези бол-гаш эртем профэвилелдеринин ТК-зының хундүлел бижии 06.09.2008 ч. № 18, 35

6. Тумат Чечек Чалзыповна, 1958 «Иениң медалы» медальдың II чергези ССРЭ-ниң Дээ-ди Совединин Президиуму 27.04.1989 ч., 29

7. Чактар Мария Степановна, 1959, «Рос-сия Федерациязының ниити өөрелдигезинин алдарлыг ажилдакчызы» хөрек демдээ Рос-сия Федерациязының өөрелдиге болгаш эртем яамызы 24.05.2007 ч. № 3, 33

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың декабрь 17-де №627 доктаалыга №4 капсырылга

Тыва Республиканың Таңды кожуун талазы-биле «Күш-ажылдың хоочуну» атты тывыскан кижилерниң

ДАҢЗЫЗЫ

№	Фамилиязы, ады, адазы-ның ады	Төрүт-түнген чылы	Чүнү-биле шаңнатканы, кажан бергени	Күш-ажыл-аңжылы стажы

1. Бобылева Валентина Васильевна, 1926, «ССРЭ-ниң харылзаа яамызының социалис-тиг чарыжының тергенин» демдек ССРЭ-ниң Харылзаа яамызы 25.09.69 ч. № 31737, 43

2. Куулар Марина Чаштыг-ооловна, 1961, «Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш база РКАЗА-ның СС-ының 35 чылы-биле хол-баштыр» хундүлел бижик Россияның көдээ ажил-агы эртемнеринин академиязы 29.07.2004 ч. № 123, 25

3. Карти Майа Бадыевна, 1959, «Агро-үлетпүр комплекзинин системазынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш» хун-дүлел бижик Россия Федерациязының Көдээ ажил-агы яамызы 21.11.2005 ч. № 2187, 31

4. Оюн Анна Докул-ооловна, 1959, «Хөй чылдарда үре-түнелдиг ажилы дээш база Тыва Республиканың аграр эртемниң 70 чыл

ою-биле» хундүлел бижик Россияның көдээ ажил-агы эртемнеринин академиязы 18.03.2004 ч. № 61, 31

5. Оюн Раиса Калаг-ооловна, 1961, «Бүгү-россияның чурттакчы чонунун чизезин чору-дарынга ачы-хавыязы дээш» медаль 21.11.2003 ч. № 48856, 26

6. Позднякова Екатерина Никитична, 1949, «Россия Федерациязының ниити өөрелдигезинин хундүлүг ажилдакчызы» хөрек демдээ Россия Федерациязының өөрелдиге болгаш эртем яамызы 26.08.2008 ч. № 1286, 41

7. Санчы Начын-оол Тюлюшевич, 1946, «Бедик мергелдиг кадрларны белеткээр талазы-биле хөй чылдарда ак сеткилдиг ажи-лы дээш» хундүлел бижик Россия Феде-рациязының өөрелдиге яамызы 26.10.2001 ч. № 99/19, 45

8. Тонгак Нозалма Какпайевна, 1941, «Ие-ниң алдары» орденнин II чергези болгаш «Ие-ниң медалы» медальдың II чергези. ССРЭ-ниң Дээди Совединин Президиуму 30.06.1978 ч., 22

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың декабрь 17-де
№627 доктаалыга №5 капсырылга

Тыва Республиканың Тере-Хөл кожуун талазы-биле «Күш-ажылдың
хоочуну» атты тывыскан кижилерниң

ДАҢЗЫЗЫ

№	Фамилиязы, ады, адазы- ның ады	Төрүт- түнген чылды	Чүнүң-биле шаннатканы, ажылды кажан бергени	Күш- ажылды стажы

1. Дудуп Нина Сергеевна, 1944, «Иениң медалы» медальдың II чергези ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң Президиуму 30.04.1985 ч. № 48, 30

2. Кыргыс Екатерина Семеновна, 1955, «Иениң медалы» медальдың II чергези Тыва АССР-ниң Дээди Сөвединиң Президиуму

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың декабрь 17-де
№627 доктаалыга №6 капсырылга

Тыва Республиканың Тожу кожуун талазы-биле «Күш-ажылдың хоочуну»
атты тывыскан кижилерниң

ДАҢЗЫЗЫ

№	Фамилиязы, ады, адазы- ның ады	Төрүт- түнген чылды	Чүнүң-биле шаннатканы, ажылды кажан бергени	Күш- ажылды стажы

1. Бичемей Лидия Эртинеовна, 1957, «Россияның хереклекчилер кооперациязынга ак сеткилдиг ажылы дээш» хөрөк демдээ Россия Федерациязының Центросоюз чөвүлели 15.06.09 ч. № 06-151, 22

2. Кол Людмила Айыыровна, 1959, «Иениң медалы» медальдың II чергези ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң Президиуму 28.05.1990 ч., 32

3. Куулар Аркадий Шуулейевич, 1962, «Албан-хүлээлге эрес-маадырлыг чорук дээш» медаль Россия Федерациязының ИХЯ 2004.2007 ч. № 412, 20

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың декабрь 17-де
№627 доктаалыга №7 капсырылга

Тыва Республиканың Улуг-Хем кожуун талазы-биле «Күш-ажылдың
хоочуну» атты тывыскан кижилерниң

ДАҢЗЫЗЫ

№	Фамилиязы, ады, адазы- ның ады	Төрүт- түнген чылды	Чүнүң-биле шаннатканы, ажылды кажан бергени	Күш- ажылды стажы

1. Дугер Михаил Донгакович, 1945, «Россияның хүндүлүг кинематографиясы» хөрөк демдээ Россия Федерациязының кинематография талазы-биле комитети 14.11.1995 ч. № 269, 51

2. Золотухин Валерий Александрович, 1953, «2006 чылда Бүгү-россияның көдээ ажыл-агый чизезинге идепкелиг киржилге дээш» хөрөк демдээ Күрүне статистиказының федералдыг албаны 29.12.2006 ч. № 248, 37

3. Маспик-оол Павел Ондарович, 1940, «Ынакшыл болгаш шынчы чорук дээш» медаль 08.07.2009 ч., 40

4. Моисеев Александр Павлович, 1961, «Россия Федерациязының ниити өөредилге-

25.04.1984 ч. № 102027; «Иениң медалы» медальдың I чергези Тыва АССР-ниң Дээди Сөвединиң Президиуму 29.10.1985 ч. № 102568; «Иениң алдары» орденниң III чергези Тыва АССР-ниң Дээди Сөвединиң Президиуму 27.05.1987 ч. № 200365, 21

3. Шыырап Бичиинай Сергеевна, 1945, «Иениң медалы» медальдың II чергези ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң Президиуму 12.01.2006 ч. № 13, 26

4. Москвичева Любовь Владимировна, 1951, «Россия Федерациязының хереклекчилер кооперациязының хоочуну» ат Россия Федерациязының Хереклекчилер эвилели 15.06.2009 ч. № 06-151, 40

5. Паршина Фаина Александровна, 1950, «Россияның хереклекчилер кооперациязынга ак сеткилдиг ажылы дээш» хөрөк демдээ 15.06.09 ч. № 06-151, 40

6. Селин Александр Васильевич, 1951, «Өртке удур камгалалдың тергини» хөрөк демдээ 05.11.1984 ч., 35

7. Ширинкина Валентина Андреевна, 1958, «2002 чылда чоннуң Бүгү-россия чизезинге идепкейлиг киржилгези дээш» хөрөк демдээ, 34

зиниң хүндүлүг ажылдакчызы» 02.03.2001 ч. № 11-39, 25

5. Танзын Карина Каадыр-ооловна, 1961, «Албан-хүлээлге шылгалар дээш» медаль Россияның ИХЯ 08.11.2005 ч. № 1109, 28

6. Чонданов Аяс Кан-оолович, 1974, «Албан-хүлээлге дээш» медальдың III чергези Россия Федерациязының Юстиция яамызы 03.06.2003 ч. № 118, 14

7. Шактар Солан Байыр-оолович, 1967, «Россияның кеземче-күүселде системазын сайзырадырынга салышкыны дээш» медаль Шийткел күүселдезиниң федералдыг албаны 12.02.2009 ч. № 102, 25

8. Шойнуу Иван Викторович, 1960, «Россияның өзүп орар салгалды кижизидер херекке хууда улуг салышкыны дээш» бижик Россияның спортчу угланышкын федерациязы 01.12.2008 ч., 26

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың февраль 28-те №294
доктаалыга өскерилгелер кириериниң дугайында
2009 чылдың декабрь 17 №618 Кызыл хоорай

2002 чылдың январь 10-да «Долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының дугайында» №7-ФХ Федералдыг хоойлунуң 6,7 чүүлдеринге, 1995 чылдың март 14-те «Онза камгалалдыг бойдус девискээрлериниң дугайында» №33-ФХ Федералдыг хоойлунуң 27 чүүлүгүне үндезилээш база Тыва Республиканың девискээринде массалыг дыштанылга черлеринге бойдусту ажыктыг ажылгаарын хандыраар сорулга-биле, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1) Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың февраль 28-те «Тыва Республиканың девискээринде бойдустуң республика ужурудузалыг тураскаалдарының дугайында» №294 доктаалыга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) Бойдустуң «Азас хөл» тураскаалының айыттыг доктаалда бадылааны камгалал чурумунга дараазында уткалыг абзацты немээр:

«Бойдустуң тураскаалдары болгаш/азы камгалал зоналары турар черлерде чер участоктарының ээлери, эдилекчилери болгаш ажылгакчылары бойдустуң тураскаалдарының онзагай камгалалының чурумун хандыраар ужурулуг (девискээрни хирлендирбес, бокталдырбас азы бойдус тураскаалының экологтуг байдалын баксырадыр өске-даа чүүлдерни болдурбас).»;

2) Бойдустуң «Тере-Хөл» тураскаалының айыттыг доктаалда бадылааны камгалал чурумунга дараазында уткалыг абзацты немээр:

«Бойдустуң тураскаалдары болгаш/азы камгалал зоналары турар черлерде чер участоктарының ээлери, эдилекчилери болгаш ажылгакчылары бойдустуң тураскаалдарының онзагай камгалалының чурумун хандыраар ужурулуг (девискээрни хирлендирбес, бокталдырбас азы бойдус тураскаалының экологтуг байдалын баксырадыр өске-даа чүүлдерни болдурбас).»;

3) Бойдустуң «Тере-Хөл» тураскаалының айыттыг доктаалда бадылааны камгалал чурумунга дараазында уткалыг абзацты немээр:

«Бойдустуң тураскаалдары болгаш/азы камгалал зоналары турар черлерде чер участоктарының ээлери, эдилекчилери болгаш ажылгакчылары бойдустуң тураскаалдарының онзагай камгалалының чурумун хандыраар ужурулуг (девискээрни хирлендирбес, бокталдырбас азы бойдус тураскаалының экологтуг байдалын баксырадыр өске-даа чүүлдерни болдурбас).»;

4) Бойдустуң «Хадың хөл» тураскаалының айыттыг доктаалда бадылааны камгалал чурумунга дараазында уткалыг абзацты немээр:

«Бойдустуң тураскаалдары болгаш/азы

камгалал зоналары турар черлерде чер участоктарының ээлери, эдилекчилери болгаш ажылгакчылары бойдустуң тураскаалдарының онзагай камгалалының чурумун хандыраар ужурулуг (девискээрни хирлендирбес, бокталдырбас азы бойдус тураскаалының экологтуг байдалын баксырадыр өске-даа чүүлдерни болдурбас).»;

5) Бойдустуң «Сүт-Хөл» тураскаалының айыттыг доктаалда бадылааны камгалал чурумунга дараазында уткалыг абзацты немээр:

«Бойдустуң тураскаалдары болгаш/азы камгалал зоналары турар черлерде чер участоктарының ээлери, эдилекчилери болгаш ажылгакчылары бойдустуң тураскаалдарының онзагай камгалалының чурумун хандыраар ужурулуг (девискээрни хирлендирбес, бокталдырбас азы бойдус тураскаалының экологтуг байдалын баксырадыр өске-даа чүүлдерни болдурбас).»;

6) Бойдустуң «Чагытай хөл» тураскаалының айыттыг доктаалда бадылааны камгалал чурумунга дараазында уткалыг абзацты немээр:

«Бойдустуң тураскаалдары болгаш/азы камгалал зоналары турар черлерде чер участоктарының ээлери, эдилекчилери болгаш ажылгакчылары бойдустуң тураскаалдарының онзагай камгалалының чурумун хандыраар ужурулуг (девискээрни хирлендирбес, бокталдырбас азы бойдус тураскаалының экологтуг байдалын баксырадыр өске-даа чүүлдерни болдурбас).»;

7) Бойдустуң «Үш-Белдир аржааны» тураскаалының айыттыг доктаалда бадылааны камгалал чурумунга дараазында уткалыг абзацты немээр:

«Бойдустуң тураскаалдары болгаш/азы камгалал зоналары турар черлерде чер участоктарының ээлери, эдилекчилери болгаш ажылгакчылары бойдустуң тураскаалдарының онзагай камгалалының чурумун хандыраар ужурулуг (девискээрни хирлендирбес, бокталдырбас азы бойдус тураскаалының экологтуг байдалын баксырадыр өске-даа чүүлдерни болдурбас).»;

8) Бойдустуң «Чедер хөл» тураскаалының айыттыг доктаалда бадылааны камгалал чурумунга дараазында уткалыг абзацты немээр:

«Бойдустуң тураскаалдары болгаш/азы камгалал зоналары турар черлерде чер участоктарының ээлери, эдилекчилери болгаш ажылгакчылары бойдустуң тураскаалдарының онзагай камгалалының чурумун хандыраар ужурулуг (девискээрни хирлендирбес, бокталдырбас азы бойдус тураскаалының экологтуг байдалын баксырадыр өске-даа чүүлдерни болдурбас).»;

9) Бойдустуң «Тарыс аржааны» тураскаалының айыттыг доктаалда бадылааны камгалал чурумунга дараазында уткалыг абзацты немээр:

«Бойдустуң тураскаалдары болгаш/азы камгалал зоналары турар черлерде чер участоктарының ээлери, эдилекчилери болгаш ажылгакчылары бойдустуң тураскаалдарының онзагай камгалалының чурумун хандыраар ужурулуг (девискээрни хирлендирбес, бокталдырбас азы бойдус тураскаалының экологтуг байдалын баксырадыр өске-даа чүүлдерни болдурбас).»;

10) Бойдустуң «Ак хөл» тураскаалының айыттыг доктаалда бадылааны камгалал чурумунга дараазында уткалыг абзацты немээр:

«Бойдустуң тураскаалдары болгаш/азы камгалал зоналары турар черлерде чер участоктарының ээлери, эдилекчилери болгаш

ажылгакчылары бойдустуң тураскаалдарының онзагай камгалалының чурумун хандыраар ужурулуг (девискээрни хирлендирбес, бокталдырбас азы бойдус тураскаалының экологтуг байдалын баксырадыр өске-даа чүүлдерни болдурбас).»;

11) Бойдустуң «Бай-Талды аржааны» тураскаалының доктаалда бадылааны камгалал чурумунга дараазында уткалыг абзацты немээр:

«Бойдустуң тураскаалдары болгаш/азы камгалал зоналары турар черлерде чер участоктарының ээлери, эдилекчилери болгаш ажылгакчылары бойдустуң тураскаалдарының онзагай камгалалының чурумун хандыраар ужурулуг (девискээрни хирлендирбес, бокталдырбас азы бойдус тураскаалының экологтуг байдалын баксырадыр өске-даа чүүлдерни болдурбас).»;

12) Бойдустуң «Суг-Бажы» тураскаалының айыттыг доктаалда бадылааны камгалал чурумунга дараазында уткалыг абзацты немээр:

«Бойдустуң тураскаалдары болгаш/азы камгалал зоналары турар черлерде чер участоктарының ээлери, эдилекчилери болгаш ажылгакчылары бойдустуң тураскаалдарының онзагай камгалалының чурумун хандыраар ужурулуг (девискээрни хирлендирбес, бокталдырбас азы бойдус тураскаалының экологтуг байдалын баксырадыр өске-даа чүүлдерни болдурбас).»;

13) Бойдустуң «Кара-Хөл» тураскаалының айыттыг доктаалда бадылааны камгалал чурумунга дараазында уткалыг абзацты немээр:

«Бойдустуң тураскаалдары болгаш/азы камгалал зоналары турар черлерде чер участоктарының ээлери, эдилекчилери болгаш ажылгакчылары бойдустуң тураскаалдарының онзагай камгалалының чурумун хандыраар ужурулуг (девискээрни хирлендирбес, бокталдырбас азы бойдус тураскаалының экологтуг байдалын баксырадыр өске-даа чүүлдерни болдурбас).»;

14) Бойдустуң «Дус-Хөл» тураскаалының айыттыг доктаалда бадылааны камгалал чурумунга дараазында уткалыг абзацты немээр:

«Бойдустуң тураскаалдары болгаш/азы камгалал зоналары турар черлерде чер участоктарының ээлери, эдилекчилери болгаш ажылгакчылары бойдустуң тураскаалдарының онзагай камгалалының чурумун хандыраар ужурулуг (девискээрни хирлендирбес, бокталдырбас азы бойдус тураскаалының экологтуг байдалын баксырадыр өске-даа чүүлдерни болдурбас).»;

15) Бойдустуң «Хут ужал» тураскаалының айыттыг доктаалда бадылааны камгалал чурумунга дараазында уткалыг абзацты немээр:

«Бойдустуң тураскаалдары болгаш/азы камгалал зоналары турар черлерде чер участоктарының ээлери, эдилекчилери болгаш ажылгакчылары бойдустуң тураскаалдарының онзагай камгалалының чурумун хандыраар ужурулуг (девискээрни хирлендирбес, бокталдырбас азы бойдус тураскаалының экологтуг байдалын баксырадыр өске-даа чүүлдерни болдурбас).»;

2. Бо доктаалды «Тувинский» болгаш «Шын» солуннарга партияларын Тыва Республика курлавырларының болгаш экология дагызы.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы А. ХУУРАК.

Тыва Республиканың девискээр болгаш муниципалитет аразының автомобиль оруктарын тударының, эде кылыр септээриниң болгаш ажаап-тежээриниң болгаш 2009 чылдың тудугларының даңзызынга өскерилгелер кириер дугайында

2009 чылдың декабрь 17 №622 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың октябрь 14-те «Тыва Республиканың девискээр болгаш муниципалитеттер аразының автомобиль оруктарын тударының, эде кылырының, септээриниң болгаш ажаап-тежээриниң, 2009 чылда база 2010-2011 планныг үеде оларның тудугларының даңзызын бадылаар дугайында» №588 док-

таалы-биле бадылаттыг доктаалыг Тыва Республиканың девискээр болгаш муниципалитеттер аразының автомобиль оруктарын тударының, эде кылырының, септээриниң болгаш ажаап-тежээриниң, 2009 чылда база 2010-2011 планныг үеде оларның тудугларының даңзызын бадылаар дугайында» №588 док-

КОНГАР

АЖЫЛ-ХЕРЕККЕ ДУЗА БОЛУР

Усчу чогаадылга бажыңыңа үш хүн дургузунда түлээн республиканың улусчу театрлар эссерларының база көдээ, хоорай культура цнарының уран чүүл ажылдакчыларының ары январь 28-те ажылын дооскан.

26-дан эгелеп клубылары база режиссерының ажылыңа хамаасолун лекцияларны, сүмелерни ап, кичээлтирип, арга-дуржулуп, көрүп алган.

арың ажылып түңе соолгү хүнүнде, яп, «Республикада улус-ылгаңың чидиг айты-болгаш мооң соңгааргызи» деп темалыг «Тол» болуп эрткен. Аңаа культура болгаш ту-ызының сайыды Вяче-брюевич Донгак, ТР-рлыг артизи, Улусчу га бажыңының дирек-на Алексеевна Сюрюн, р база журналистер и.

ура сайыды В.О.Донгак ың киржикчилеринге ит киришкени дээш

четтиргенип илередиң, куль-тура бажыңарыңа болгаш библиотекаларга болдунар арга-биле дузаны кадың, чаартыл-галарны эвээш-бичелеп чоруда-рының дугайында дыңнаткан. Клуб ажылдакчыларыңа тускай эртем чедиң алыры-биле дузаны кадар арганы өөренип кооруп чугаалаан. В.О.Донгак сайыт «Төгериң столду» ажыдың, сос алган соонда, семинарның кир-жикчилериниң дүвүредип тур-рар айтырыгларыңа харыы-ларың берген.

Чеди-Хол кожуун, Хову-Аксы суур: «Чаа аппаратураны эскелгеш салыптарга, ток кү-жүнүң улгатканы-биле орттени берген. Ам ажыглаттынмас. Канчап болурул?»

В.О.Донгак: «Силерниң ол таваарылгаңар дугайында билдир мен. Ону тургузуп турда, үре-лишкени болу берген, ыңчап-

гаш аппаратураны катап экке-лиңер, орнап бээр бис. Мыңдыг таваарылгалар бар, ыңчалза-даа боттары буруулуг база болуп турар. Чүге дээрге аппаратура-ларың үлөп турган, бис баштай ток ойлээр херекселдер садып алырын дилээн турган бис. Ток күжү доктаамал эвес болган-нындап камгалал чокка аппа-ратуралар үрели берген».

Каа-Хем кожуунуң акша-ландырышкыны ажылгалының аайы-биле эвес чоруп турарын канчаар илередиң база соксадып болурул дээн айтырыгны сайыт кичээңгейге ап, сайгарылганы чорударын дыңнаткан. Ол ыш-каш 2010 чылды Туризм чылы кылдыр чарлааны-биле кандыг ажылдар чоруттунуп турарының дугайында тайылбырны берген. «Туризм чылының ажылының хемчеглер планы тургустунган, ам бадылаары арткан. Кожуун-нарга ол талазы-биле туроопера-торлар харыылаар. Амгы үеде республикада 7 турооператор ажылдап турар. Бистиң рес-публикавыска бо сан эвээш бо-луп турар. Силер боттарыңар-

Культура амыдыралы

ның кожуунуңарга көдээ ту-ризмни ажыдып ап болур силер, баштай биске билдиришкени-дилегни кириериниң дугайында утпас ужурлуг силер. Көдээ туризмни сайзырадыр болза кончуг эки, чүге дизе бистиң чуртувуста кайгамчык черлер хой» деп демдеглээн.

Семинарның киржикчилери колдуунда материал-техниктиг баазага хамаарыштыр айтырыг-лар салган. Культура яамызы-ның сайыды салдыпкан чидиг, дүвүредип турар айтырыгларга харыыларны, сүмелерни берип, дуза-деткимче кадарын дың-наткан.

«Төгериң столду» түңе-линде Улусчу чогаадылга ба-жыңының директору Галина Алексеевна семинарның кир-жикчилеринге «Эң эки үлегер-лиг улусчу уран чүүл коллек-тивни» деп ат тысырының айты-рынын шийтирилээр дугайында медээни дыңнаткан. Ол ыш-каш киржикчи бүрүзүңе чедиш-киннерни күзевиишаан, семи-нарның эрткениниң дугайында сертификаттарны оларга ты-выскап.

Чагаалар аразындан

ТЫВА ДАМЧЫДЫЛГАНЫ КӨРЗЕ

Хандагайты суурнуң чурт-такчылары «Тыва» теле-дамчы-дылганы хат-чаа, чай-кыш дивейн, кандыг-даа үелерде эки көрүп турган. Соолгү үеде орта көргүснес, бо-ла үрели бээр турду. Ам шуут болбастаан, тыва медээлер көрбейн, дың-навайн тур бис.

Ооң мурнунда канчап анаа көргүзүп турганың? Ырак ко-жуунда чурттакчылар «Тыва» теле-дамчыдылганы коор кыл-дыр кылып болбас ирги бе? Суурнуң улуг намызларының дилээ-биле ол дугайын бижип олур мен.

Суурнуң чурттакчылары, ылаңгыя улуг намызлары, бо айтырыгны шийтирилеп кооруп дилеп тур бис. «Тыва» теле-дам-чыдылганы катап көрүп эгелээр боор бис деп идегеп арттывыс.

Василий МОНГУШ.

Хандагайты суур.

Овчр кожуун.

КӨК-ООЛ

ЧЫЫНДЫ КОМАНДА ТУРГУСТУНГАН

ниң Бокс федерациязының президентизиниң шаңналы дээш элээди оолдар аразыңга бокс маргылдаазы эрткен

о чылдың бир дугаар айының сөөлгү соок-еринде, январь 27-31-де, Кызылдың автоорук-кумунуң спорт залыңа «изиг»-ле болган. ТР-ниң федерациязының президентизиниң шаңналы дээш и оолдар аразыңга бокс маргылдаазы болуп эрткен.

рь федералдыг округ-к девискээр маргылдаа-чылын 80 ажыг спорт-шкен. Маргылдааның гай талазы — ону эрт-ге соңгаартан улуг-рың келгени болур. маргылдааны бокска-гегай категориязының Роман Саитович Ма-расноярск хоорай) кол-счилеп эрттирген.

ылдаа «Спорт — нарко-удур!» деп Бүгү-россия-ның иштиңге эртип-ланда, ооң ажылыңа-Федерациязының нарко-и хоойлудан дашкаар-варарыңа удур конт-пазы-биле Федералдыг-ц Тыва Республика та-ле эргелелиниң ажыл-ры, ылаңгыя ук албан-начальнигиниң ора-и Орлан Очур-оолович-иле иденкейлиг кир-рылдааның киржикчи-болгаш көрүкчү аныяк-иркотиктерниң хоразы-айында каксы чугаалап,

чемпионнары илерээн. Ол дээр-ге, Денис Дүлзүкей (Каа-Хем кожуун, 40 кг чедир деңзиге), Айдыс Калчан (Тес-Хем ко-жуун, 42 кг чедир деңзиге), Лопсан Донгак (республиканың олимпийжи курлавырларының элээди урууларының тускай-жыттынган спорт школазы, 44 кг чедир деңзиге), Моңге Сам (Эрзин кожуун, 46 кг чедир дең-зиге), Аян Чооду (Эрзин ко-жуун, 48 кг чедир деңзиге), На-йыр Күнзекпен (Тес-Хем ко-жуун, 50 кг чедир деңзиге), Су-будай Дупчун (Тес-Хем кожуун, 52 кг чедир деңзиге), Начын Чамбалдоо (Кызыл хоорай, 54 кг чедир деңзиге), Седаюун Дон-гак (Тес-Хем кожуун, 57 кг че-дир деңзиге), Аян Донгак (Кы-зыл хоорай, 60 кг чедир дең-зиге), Мерген Ондар (Чеди-Хол кожуун, 66 кг чедир деңзиге) болгаш Шончуур Хертек (Тес-Хем кожуун, 70 кг чедир дең-зиге) олар-дыр.

Маргылдаа доостурга, ТР-

ниң Улуг Хуралының Хоойлу-жудулга палатазының Даргазы, ТР-ниң Бокс федерациязының президентизи Борис Констан-тинович Балчий-оол маргылдаа-ның киржикчилеринге, шыл-гараан аныяк спортчуларга бол-гаш көрүкчүлерге байыр че-диргеш, бо маргылдааның чем-пионнары болгаш шаңналдыг-черлерниң эдилекчилери фев-

раль айының эгезинде эртер Си-бирь федералдыг округтун бир-ги чери дээш маргылдаага кир-жир, азы оскээр чугаалаарга, республиканың элээди оолда-рының чыынды командазының кежигүнү эргелерни чаалап алганын дыңнаткан.

Россия Федерациязының Наркотиктерни хоойлудан даш-каар садып-саарар чорукка удур контроль талазы-биле федерал-дыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң ажыл-дакчылары маргылдаага ботта-рының талазындап шаңнал-макталдыг кээп, чамдык кир-жикчилерни шаңнаан.

ТР-ниң Хоойлужудулга

палатазының болук депутатта-рының мурнундан комитет дар-газы Аптониде Даваевна Тамба-үш спортчуга тускай акша шаңналдарын тывыскап. «Эң эки техника» деп шаңналга Моң-ге Сам (Эрзин), «Маргылдааның эң эки боксеру» деп шаңналга Начын Чамбалдоо (Кызыл) бол-гаш «Тиилелгеже чүткүл» деп шаңналга Субудай Дупчун (Тес-Хем) олар төлөтүг болган.

Маргылдаага деткиччилер саны хой болган. Оларның ара-зында дипломат-даа, политик-даа ажылдакчылар бар. Ооң иштиңге хамык-ла судьяларга, организастыг комитет кежигүн-неринге хүндүлел бижиктерни тывыскап. Соңгаартан аалчылар: Р.С.Малаевке, Н.М.Чебодаевке тыва фото-чуруктары Б.К.Бал-чий-оол тывыскап.

В.БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

«АВА» ФОНДУЗУНУ БАЙЫРЛАЛЫНДА

Февраль 5-те республиканың «Алдап-Маадыр» аттыг Национал музейинге Тыва Республиканың Өг-бүлө, ие-чаш болгаш уруглар камгалалының хой-пийитиниң «Ава» ачы-буян фондузунуң тургузукчулары чыгып, үлегерлиг өг-бүлелер-биле ужуражылганы эрттирер.

Аңаа ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол, ооң оралакчызы А.П. Дамба-Хуурак байырлыг сөстү алырлар.

Оон аңгыда фондуга доктаамал деткимчени көргүзүп чоруур эң-не идепкейжи кижилерни болгаш өг-бүлелерни шаңнаары кордунген.

ШЫҢГЫ ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛЫРЫ-БИЛЕ

Дүүн Барыын-Хемчик кожунунуң төвү Кызыл-Мажалык суурга «Назы четпезинер ортузунда кем-херек үүлгедипкишпиринге база хайгаарал чок чер кезири чорукка удур хемчеглерни аң чорударының дугайында» Чазак деңгелинде улуг хурал эрткен. Аңаа кожунунуң бүгү сумуларының чагырыкчы-

Шокар медээлер

лары, социал политика талазы-биле оралакчылары, школар директорлары, социал педагогтар, иштики херектер килдизиниң ажилдакчылары дээш, оске-даа албан черлериниң болгаш хой-пийити организацияларының төлээлери киришкен.

Тыва Республиканың Канцеляриязының удуртукчузу — сайыт А.М. Монгал хуралды башкарып, ук кожуунда назы четпезинер ортузунда дүвүренчиг ол айтырыкта хамаарыштыр шыңгы хемчеглерни бир дем-биле чорударын дааскан.

ДЕТКИМЧЕНИ БЭЭРИНИҢ ЧУРУМУ

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының специалистери Чөөн-Хемчик кожунче үнүүшкүннү организаптап, социал камгалалы кошкак болгаш хей ажы-төлдүг өг-бүлелерге субсидияны тыпсырының дугайында өөредилге-семинарны эрттирген. Кризистин берге үезинде күрүнден деткимче олакшаны алырының чурумунуң дугайында айтырыглары дыйнакчылар хей-биле салган.

Бистин корр.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Бай-Тайганың Шуй ортумак школазының Артышмаа Сергеевна ООРЖАКТЫҢ адынга 1995 чылда тывысканы 0019291 дугаарлыг аттестаданың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Март-оол Чаш-оолович ОНДАР Чаш-оол Лопсановичиниң өг-бүлезинге 1965 чылдың март 1-де төрүттүнген. Ол 1971 чылда Ийме ортумак школазынга өөренип киргеш, 1981 чылда 10 классты дооскан болгаш чолаачы мергежилди чедип алган. Ол-ла чылын төрөөн совхозунга чолаачылап ажилдаан, 1984 чылда шериг албан-хүлээлгезин эрттирери-биле чорупкан.

Шеригни Алма-Ата хоорайга эрттирип, офицерлер машиналарын мунуп, шериг херээн чедишкенин эрттиргеш, 1986 чылда халажып чанып келген. Ол

Чадаанага «Сельхозтехникага», «Сельхозхимияга», оон соонда гостиницага чолаачылап ажилдап турган. Ол организациялар дүжерже Март-оол Ондар хуу ажил-агыже шилчип, «Жигули» чиик машина, автобус мунуп, чонунуң аргыштырылганын боттандыра херекке амыдыралының соолгү хуннеринге чедир ажилдаан. Ол ынак эжиниң, 3 уруунуң быжыг чөлөнгийжи бооп чораан, чоок кижилериниң чүректеринге ол кезээ мөңгедэ артар.

Бистин оглуус, акывыс, дуңмавыс, ачавыс Март-оол Чаш-оолович Ондарны соолгү орукче үдежиң, моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген ырак-чооктан (Иймеден, Ишкиден, Сүт-Хөлдөн, Чаа-Хөлдөн, Бай-Хаактан база Кызыл хоорайдан) келген төрелдеривиске, Чадаананың уруглар эмнелгезиниң ажилдакчыларынга, кады ажилдап чораан эштеринге черге чедир мөгейдивис.

Өөнүң ишти, уруглары, хей санпыг төрелдери.

Бистин эргим ачавыс, уйнуктарының ынак кырган-ачазы, Чаа-Суур сумузуңуң улуг назылыг өгбеси Чымба Устүүпчүкович ТЮЛЮШТУ соолгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирип, бистин кажыыдалывысты үлежиң, ырак-чооктан келген чонувуска, төрелдеривиске, кудаларывыска, эш-өөрүвүске четтиргенивисти илергейлеп тур бис.

Өөнүң ишти, ажы-төдү.

Евгений Дөжүлдеевич ОНДАР

Евгений Дөжүлдеевич Ондар 1958 чылдың февраль 2-де Чөөн-Хемчик районун Чадаана хоорайга албан-хаакчыт өг-бүлөгө, үрде манааны үшкү төл болуп төрүттүнген. Амыдыралының баштайгы хуннеринден эгелеп кили безин аар (5 кг 800 г.), оскелерден ылгалдыг чоруун көргүскен, сонуургак, чүнү-даа ылаптаар, шупту чүвени билип алыксаар оол бооп өскөн.

Номчаан номнарының дугайында чаңгысклассчыларынга болгаш кожазы оолдарга бо-ла чугаалаан турар. Чамдык чогаалдарның маадырынга бодун дөмейлевишаан, тоолдарны, тоолчургу чугааларны безин чогаадыптар оол турган. Оон бүгү чүүлдерге сонуургалы школага өөренип турда ажыттыңган, оон уламындан аңгы-аңгы эртемнер аайы-биле олимпиадаларга база киржиң келген. Оон чедишкенин хей санныг мактал бижиктер-биле демдеглеттинген. Ол үш класстан эгелеп хүрешти сонуургап, секцияларга барып, маргылдааларга киришкен, бир дугаар мактал бижик алган, оон соонда бокска, шыдыраага, хөгжүмге сонуургалдыг апарган.

Ортумак школаны дооскаш, ол Москваның күрүне университединиң төөгү факультединче кирип алган, оон кайгамчык салым-чаяаны аңаа езулуг көстүп келген. Оон курс ажилдары эртемни ханы сайгарганы-биле болгаш айтырыглары бот-тускайдаң көөрү-биле онзаланып турган. Студент тургаш-ла, шинчилел ажилдарынга сундулуг чоруун көргүскен. Москвага ол эң тергин библиотекаларга барып, солун кижилер-биле ужуражып турган. Өөредилгени спорт-биле холбаштырып, бокска бодунуң деңзи категориязынга Москва хоорайының чемпиону база турган.

МКУ-нуң IV курузун доосканда оглу төрүттүнген, Кызылдың педагогика институтунуң филология факультединче шил-

читтирип алыр ужурга тава-рышкан. Ону чедишкенин дооскан соонда Кызылдың №15 школазынга литература болгаш төөгү башкызы болуп, күш-ажылчы базамын эгелээп, ыңчан-на өөреникчилерниң коллегаларының болгаш ада-иелерниң аразынга бедик аталдарны чедип алган. Ол өөреникчилерни чүгө эртемге өөредип келген эвес, кижиниң төлөптүг мөзү-шынарын база оларга кижизидип турган. Оон эрттирген кичээлдер делегей-ниң аңгы-аңгы чурттарында болгаш культуразынче аян-чорук кылганы-биле дөмей болур турган. Оон уламындан өөреникчи оолдар болгаш кыстар угаан-сарыылдыг, шыныч болгаш чаагай сеткилдиг чорукка өөренип турганнар.

Совет Армияга шериг албан-хүлээлгезин эрттирген, кызыгаар шеринге хүлээлгезин күүсеткен.

Оон соонда Евгений Ондар Иштики херектер яамызынга албан-хаакчылап ажилдаан. 90 чылдарда бодун сайгарлыкчы чорукка шенээр деп шиитпирлээш, «Антракт» деп кафени ажыдып алган. Биче бизнеске ажыл хоойлужудулга талазы-биле билиглер негээр боорга, ол юриспруденция эртемни билдип-биле өөренип киришкен.

Суд департаментизиниң эргелели тургустунган хүнден эгелеп ол информация-анализ килдизинге ажылдай берген, аңаа Россия Федерациязының 1 класстың күрүне чөвүлекчизи деп эргени тывыскан.

Евгений Дөжүлдеевич каада-аажылдап тургаш, көскү чедишкенин чедип алыр турган. Ол кезээде-ле чаа чүүлдер дилеп келген, чедип алган чүүлдеринге доктаавас чаңчылдыг чораян. Оон сонуургалы дыка-ла хей талалыг турган. Литературага хандыкшыл болгаш Ада-чурттуң болгаш даштыкы чогаалчыларның чогаалдарын эки билир чоруу аңаа

прозага болгаш шенээр арганы шүлүктери «Улуу нагынга, Эртемде ниң «Эртинге» көстүп келген, ол чулар сонуургад-бедии-биле үнелэ

Оон юриспруденция билири, чоптүг чөгени адвокат ажы-кылырынга чедип-тиларга юридикт ол чедишкенин келген.

Оон дуза дилээп-зүңгө ол чажам-ыңчангаш хүндү-шылды болгаш үн чаалап алган.

Евгений Дөжүлдеевич ынак ог-ниң ынак даайы, у-ынак кырган-ача-өөрүнүн идегелди

Ол оонун ишти-чык ийи оолду бо-ты өстүрүп кия-олар угаанныг, сеткилдиг эргим-мей кылдыр хевир

Ол аар болгаш тыг аарыг-биле и-демисежиң келген-мага-боду, сагып-күжү, ылдыктыг кү-бичи узаткан, ы-тиң аравыстан чо-

Евгений Дөжүлдеевич таныыр, билер ки-гыш-сеткилинге с-салым-чаяанныг-кезээ мөңгедэ арт

Өг-бүлези, эш-кайгамчык оглун, кижизин чидир

Бистин чүрект-рык херел дег кез-

Ону чидирген-чоок кижилерин-когарал-дыр.

Ол дыка хей ч-лып четтикпээн. оон ажыл-херээн а-тер, төрелдери, э-ынак чораан бү-уламчылаарлар.

Улуг уйгун уду-чоок болзун, бист-гай сеткилдиг б-киживис.

Дөр

САДЫП ТУР МЕН

Тууйбу болгаш шлакоблок кылыр херекселдер садып тур мен. Бүдүрүкчүлүг — 200-1000 кезек. Чиик машинага база орнап турар. Бизнес-план. Харылзажыр телефоннары: 8929-314-50-39; 8923-268-24-70. Саая М.Б.

«Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктин ажилдакчылары заповедниктин инспектору Александр Кошкар-оолович Ондарга оон өөнүң ишти

Галина Дамбаевна
ОНДАРНЫҢ

элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илередип тур.

ОНУ ДИЛЕП ТУРА

1973 чылдың июнь 26-да Ч. кожунуң Ийме суурга төрүттүнген, инвалиди Мерген Седип-оолович Ховалыгынның Победа кудумчунуң 8 бажыңында Хоочуннар бажыңындан январь 9-та эртенги үеде үнгеш, бо ху-чурттап турар черинге ээп келбээн.

Мерген Ховалыгынның онзагай дем-дуру 1 метр 70 сантиметр, арган-боттук, бажының дүгү чолдак, д-кылаштаары чандаш. Кеткен хеви спортчу борт, кара өңүг дублинка то-кара сапожка идиктер.

Адаттыңган хамаатының тур дугайында кандыг-бир медээ билер болза, дараазында телефоннарже диледивис: 02, 8-39434-23-162.

Россия Федерациязының прокур-чанында Истелге комитедин Республикада истелге эргелели Хемчик кожунда истелге килдиз

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, очулга — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, чагаа — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9110. Чагыг 12. Номери парлагаже дужаганы: график езугаар 21.00, херек кырында — 20.00.

ШЫН

Индекс 667000,
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыды массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызын Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» с чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31 ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының редакциянын туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттын болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторл харыылаар.